

Arkadiusz Janicki

(Uniwersytet Gdański, Gdańsk)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW POWSTANIA KOŚCIUSZKOWSKIEGO W ZBIORACH ROSYJSKIEGO PAŃSTWOWEGO ARCHIWUM HISTORYCZNEGO ORAZ ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W SANKT PETERSBURGU

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Российский Государственный Исторический Архив — RGIA) oraz Oddział Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки — RNB) to dwie ważne instytucje petersburskie, w których przechowywane są cenne źródła do historii Polski, w tym dotyczące insurekcji kościuszkowskiej. Po upadku powstania znaczna część wytworzonej wówczas dokumentacji i materiałów źródłowych została przewieziona do Petersburga, a wielu polskich historyków (m.in. Tadeusz Korzon) miało możliwość zapoznania się z najważniejszymi dokumentami ilustrującymi różne aspekty zrywu powstańczego z 1794 r. Stopniowo sytuacja ulegała zmianie i większość najcenniejszych źródeł została przewieziona do archiwów moskiewskich lub została rewindykowana do Polski. W St. Petersburgu pozostały nieliczne, raczej mniej ważne dokumenty ukazujące ten moment w historii Rzeczypospolitej. Po przemianach politycznych w końcu XX w. dostęp do tych materiałów został znacznie ułatwiony. Przegląd źródeł zaprezentowanych w poniższym artykule jest wynikiem kwerend archiwalnych i bibliotecznych odbywanych w 2016 i 2017 r. przy okazji realizacji grantu badawczego poświęconego powstaniu kościuszkowskiemu w Kurlandii¹. Najpierw omówione zostaną najważniejsze dokumenty zgromadzone w RGIA, a następnie w RNB.

Dokumenty dotyczące bezpośrednio lub pośrednio powstania kościuszkowskiego w zbiorach RGIA podzielić można na kilka grup. Dla potrzeb niniejszego artykułu podzielono je trzy kategorie, a mianowicie oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r., oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r., oraz na późniejsze kopie i odpisy źródeł z 1794 r., a także opracowania historyczne dotyczące insurekcji, wytworzone w XIX wieku.

---

¹ Artykuł powstał w związku z realizacją grantu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki na podstawie decyzji nr DEC-2014/15/B/HS3/02494.

Oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.

W pierwszej grupie źródeł najważniejszą rolę odgrywają oryginalne listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki i innych czołowych postaci polskiego zrywu narodowego z 1794 r. zgromadzone w zbiorze księcia Iwana Fiodora Paskiewicza-Erywańskiego (1782–1856). Zbiór „kościuszcianów” tego rosyjskiego generała podzielony został na 10 jednostek archiwalnych, z których 8 zawiera dokumenty dotyczące Kościuszki i powstania kościuszkowskiego. Najcenniejsze, bo wcześniej mało znane i nie publikowane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki zostały wydane drukiem przez Władimira Michajlenkę w 1996 r.² Jak stwierdził ten historyk, wprawdzie nie wiadomo, w jaki sposób Paskiewicz wszedł w posiadanie tych dokumentów, ale „po 200 latach udało się odnaleźć je w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym i przygotować do publikacji”³. Rosyjski badacz wydał drukiem łącznie 15 listów i rozkazów Kościuszki z okresu od 7 VIII do 3 X 1794 r. (w tym jeden list bez daty)⁴. Warto wspomnieć, że w 1994 r. były one prezentowane podczas Dni Kościuszki w Petersburgu na wystawie „Tadeusz Kościuszko i jego epoka” zorganizowanej w Państwowym Muzeum Historii Miasta⁵.

Równie cenne, niepublikowane i nieznane polskim badaczom, są oryginały listów i rozkazów innych generałów powstania kościuszkowskiego zgromadzone we wspomnianej kolekcji ks. I. Paskiewicza-Erywańskiego. Jeden z tomów („№ 7”) dokumentów zgromadzonych przez ks. warszawskiego zawiera oryginały czterech listów generała Józefa Zajączka (10 III 1752 — 28 VII 1826). Jednostka archiwalna РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 174 zawiera 15 numerowanych kart. Znajdują się w niej cztery listy generała-lejtnanta J. Zajączka do ks. Józefa Poniatowskiego (1763–1813) pisane między 20 IX a 14 X 1794 r. Każdy z nich został przepisany po polsku „na czysto” i przetłumaczony na język rosyjski. Pierwszy list z 20 VIII 1794 r. jest podpisany, ale nie ma nagłówka i nie wskazano miejsca, w którym został sporządzony. Zajączek donosił Poniatowskiemu, że odebrał jego raport i że prześle go Naczelnikowi. Wspominał o rozkazie Kościuszki wysłania z Warszawy trzech batalionów piechoty i jednocześnie, idąc za rozkazem Naczelnika, nakazał ks. J. Poniatowskiemu przysłanie jednego batalionu piechoty pod Warszawę dodając, że batalion „najmniej opatrzony będzie najlepszy, bo by się tu jego potrzeby zaspokoilo”⁶.

Kolejne dwa pisma datowane są na 10 X 1794 r. W pierwszym Zajączek donosił Poniatowskiemu, że:

² *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki*, zestawił W. Michajlenko, oprac. W. Michajlenko, J. Skowronek, J. Zimińska [*Nowe Miscellanea Historyczne*, t. 1: *Seria powstania narodowe*, z. 1], Warszawa 1996.

³ Tamże, s. 12.

⁴ Opublikowano listy o następujących sygnaturach archiwalnych: Российский Государственный Исторический Архив (dalej: РГИА), ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 170, л. 11, 15, 16об; ед. хр. 171, л. 2–2об, 6–6 об, 15, 19–19об; ед. хр. 172, л. 6–6об, 11–11об, 16–16об, 20–20об; ед. хр. 173, л. 2, 6–6об, 11–11об, 16, 23; *Nieznane listy i rozkazy Tadeusza Kościuszki*, s. 25–32.

⁵ W. Michajlenko, *Dni Tadeusza Kościuszki w Sankt-Petersburgu*, „Więź”, 1995, nr 2, s. 186–189.

⁶ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 174, л. 2–2об.

Mamy wiadomość, że Prusacy z Plocka do Wyszogrodu uciekli i przeszło milion wywieźli pieniędzy. Potrzeba abyś W. X. Mośc zalecił jak najprędzej Podhorodeńskiemu pułkownikowi⁷, aby się znośił z Janem Karskim, który teraz jest landratem pruskim, a ten jego do wszystkiego dobrego doprowadzać będzie i te pieniądze mogą być nasze, lecz względem Karskiego niech będzie najściślejszy sekret⁸.

Pisał również, że generał

Dąbrowski pod Fordonem przeprowił się przez Wisłę⁹ i jeszcze onej nocy był spodziewany w Toruniu¹⁰.

Jednak, jak wiadomo, gen. Dąbrowski Torunia nie zdobył. Do drugiego, krótszego pisma, opatrzonego datą i podpisem, ale bez nagłówka i miejsca napisania, gen. Zajączek dołączył kopię „biletu” od prezydenta Warszawy Ignacego Wyssogoty Zakrzewskiego (1745–1802). Niestety brak informacji o treści tego „biletu”, ale musiał być pomyślny, skoro Zajączek pisał:

Jeżeli W. X. Mśc osądzisz, że swoją siłą możesz co zrobić na nasz awantaz [z korzyścią dla nas — A.J.], chciej plan swój podać Najwyższemu Naczelnikowi, a ja go natychmiast mu przesyłam¹¹.

Z tej krótkiej treści pisma wnioskować można również, że gen. Zajączek nie wiedział jeszcze o klęsce maciejowickiej i o wzięciu Kościuszki do niewoli. Czwarty list, datowany na 14 X 1794 r., zapowiadał przesłanie Poniatowskiemu 400 żołnierzy. Zajączek tłumaczył się księciu, że

Da mi G[ene]ral Gorzyński¹² świadectwo jeżeli mogłem co do piechoty inaczej zrobić. Strzelcom kazałem 100 wyprawić dla X[ię]cia bo i tych więcej nie mogłem. Dziś za tym nie mogę nic więcej zrobić, ale gdy rozproszeni staną gdy się [da] coś z nimi zrobić na ówczas będę mógł Xięcia podsycić. Na koniec jeżeli Xiążę chce wierzyć, że mu wyprawię jutro trzysta piechoty, z bronią gdy ją będę mógł zebrać, to niech Xiążę rusza, a ta lekko bez armat będzie go mogła dojść, lecz nie zapewniam, że to będę mógł zrobić jutro, zapewniam tylko, że szczerze to przyrzekam¹³.

Równie ciekawą zawartość ma kolejny z tomów („№ 8”) zbioru źródłowego ks. I. Paskiewiczza (przechowywany w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174). Na 28 kartach zebrano tu oryginały i kopie rozkazów i listów ostatniego Naczelnika powstania — Tomasza Wawrzeckiego (1759–1816) z okresu od 23 X do 1 XI 1794 r. Wśród ośmiu dokumentów, trzy oryginalne pisma adresowane są do ks. J. Poniatowskiego (z 21 i 23 X oraz 1 XI 1794 r.), ponadto są tu kopie dwóch pism do generała-lejtnanta Stanisława Mokronowskiego

⁷ Kajetan Podhorodeński, pułkownik 3. pułku kawalerii lekkiej.

⁸ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 6.

⁹ Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818), od 4 X 1794 r. generał-lejtnant, przeprowił się przez Wisłę w nocy z 9 na 10 X 1794 r. Sam generał kierował przeprawą pod Solcem, przeprawą pod Fordonem kierował zaś generał-major Franciszek Ksawery Rymkiewicz (1756–1799). Zob. T. Rawski, *Zwrot Dąbrowskiego na północ [w:] Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, red. T. Rawski, t. 2, Warszawa 1996, s. 202.

¹⁰ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 6–6об.

¹¹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 9.

¹² Generał-major Augustyn Gorzeński (1743–1816).

¹³ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. xp. 174, л. 13–13об.

(1761–1821) i generała-lejtnanta Romualda Giedroycia (1750–1824) oraz kopie dwóch rozkazów kierowanych do gen. Giedroycia i generała-lejtnanta Jerzego Franciszka Grabowskiego (1756 — po 1800), wszystkie datowane na 25 października. Ostatni dokument, to kopia pisma gen. Zajączka, ale bez podania adresata i daty powstania listu.

W pierwszym piśmie Wawrzeckiego, pisany z Warszawy 21 X 1794 r. Naczelnik nakazał księciu J. Poniatowskiemu połączenie się z gen. Dąbrowskim i odbicie z rąk pruskich miejscowości Kamion, dodając:

Jeżeli za tym wygnać Prussaków W. X. Mość nie czujesz się silnym, bierz Sochaczew, a oznajm że potrzebujesz koniecznie większej siły. Są bowiem okoliczności zbyt ważne, dla których wyparcia Prussaków bynajmniej opóźnić nie można, a gdy od tego skutku wiele dobra Ojczyzny i bezpieczeństwo Dąbrowskiego zawisa¹⁴.

Informował również o zamiarze odesłania następnego dnia z Warszawy 200 jeńców rosyjskich. W kolejnym rozkazie z Warszawy, datowanym 23 X 1794 r. ponowił rozkaz połączenia się z gen. Dąbrowskim i opanowania miejscowości Kamion. Uściślał, by zająć tę miejscowość

nie zważając na żadną stratę. Falszywymi atakami zatrudniony Sochaczew nie da nieprzyjacielowi zręczności sukursowania Kamionny. Dopełnienie tego Ordynansu serio zalecam¹⁵.

Treść powyższego rozkazu nie była publikowana w polskiej literaturze przedmiotu, choć istnienie samego rozkazu i okoliczności towarzyszące niemożliwości jego wypełnienia są dobrze znane polskim historykom¹⁶. Pozostałe cztery kopie pism T. Wawrzeckiego z 25 X 1794 r. dotyczą działań na prawym brzegu Wisły (nakaz zajęcia Pułtusza przez gen. Mokronowskiego oraz Zegrza i Zakroczymia przez gen. Mokronowskiego i gen. Giedroycia, marsz w kierunku Białoleki, Tarchomina i Pragi — gen. Mokronowski, Wyszogrodu — przez gen. Gieroycia)¹⁷. Rozkaz zajęcia Wyszogrodu wydany gen. Jerzemu Giedroyciowi Naczelnik uzasadniał następująco:

Operacja ta jest bardzo ważna, i zwłoki nie cierpiąca z przyczyny, że dnia wczorajszego Szweryn¹⁸ ze znacznym korpusem nadciągnął od Piotrkowa dla wsparcia Kamionny [tj. m. Kamion — A.J.] i Sochaczewa, i między tymi dwoma posterunkami wyciągnął linią, a przez to wstrzymał zamiar Xcia Poniatowskiego i Dąbrowskiego opanowania tych miejsc. Nie mogą oni teraz tego dopełnić, nie pobiwszy naprzód kolumny Szweryna. A kiedy Generale opanujesz Wyszogród ułatwisz im skutek tego planu, będziesz bowiem w stanie przymusić nieprzyjaciela do cofnięcia się, który zwrócić będzie musiał na to uwagę¹⁹.

¹⁴ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 3–3об.

¹⁵ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 6. Oryginał rozkazu z tego samego dnia o bardzo zbliżonej treści, ale kierowanego do Jana Henryka Dąbrowskiego patrz: Biblioteka Czartoryskich, rkps 3635 IV, Miscelanea kościuszkowskie, k. 67–68.

¹⁶ J. H. Dąbrowski, *Wyprawa generała Jana Henryka Dąbrowskiego do Wielkiej Polski w roku 1794 przez niego samego opisana. Z jedną mappą. Tudzież wyjątek z autobiografii jego*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1839, s. 156–164; T. Rawski, A. Rzepniewski, *Na lewym brzegu Wisły [w:] Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 2, s. 293–296.

¹⁷ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 12–12об, 14–14об, 16–16об, 17б–18об.

¹⁸ Philipp Albrecht von Schwerin (1738–1815), pruski generał-major.

¹⁹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 17боб–18.

W związku z niepomyślnymi walkami z wojskami pruskimi na lewym brzegu Wisły oraz z przegraną w dniu 26 X 1794 r. bitwą z wojskami rosyjskim pod Kobyłą rozkazy te nie zostały zrealizowane.

Trzeci oryginalny list T. Wawrzeckiego z Warszawy kierowany do ks. Józefa Poniatowskiego datowany jest na 1 XI 1794 r. Informował w nim o stacjonowaniu pod Zakroczymiem komendy polskiej w sile 200 żołnierzy piechoty, wspartych czterema armatami, pod dowództwem mjr. Czechowskiego. W razie próby przeprawy przez Wisłę nieprzyjaciela Poniatowski miał wzmocnić ten oddział swoimi siłami „podług okoliczności”, a dodatkowo Naczelnik przesłał księciu zmienione hasła obowiązujące od 2 listopada aż do końca miesiąca²⁰.

Ostatni dokument w tej jednostce archiwalnej to kopia pisma bez daty, adresata i autora. W krótkiej notatce napisano:

Zakrzewski Prezydent odbiera wiadomość, iż Prusacy przeciw Dąbrowskiemu zbierając się w liczbie tylko 150 znajdują się w Rawie. Rozumieć potrzeba, że i inne postępowania tak osłabiają. Szanowny generał Zajączek potrafi z tej wiadomości i skorzystać i dyspozycje swoje czynić²¹.

Prawdopodobnie jest to kopia owego „biletu” Ignacego Wyszogoty Zakrzewskiego, która została załączona do rozkazu kierowanego przez gen. Zajączka do ks. J. Poniatowskiego z 10 X 1794 r. (por. wyżej).

Kolejny z tomów („№ 9”) zbioru źródłowego ks. I. Paskiewicza (przechowywany w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175) zawiera tylko jeden oryginalny własnoręczny raport generała-lejtnanta Jerzego Grabowskiego pisany w Bartodziejach w dniu 14 X 1794 r. Raport ten został przepisany „na czysto” po polsku, przetłumaczony na język rosyjski i opatrzony rosyjskim objaśnieniem, że jest kierowany do „głównodowodzącego wojskami polskimi — Wawrzeckiego” (главнокомандующаему польскими войсками, Вавржецкому)²². Jest to oczywisty błąd, gdyż wprawdzie Rada Najwyższa Narodowa 12 X 1794 r. ogłosiła Tomasza Wawrzeckiego Naczelnikiem siły zbrojnej, ale do czasu objęcia przez niego obowiązków komendantem Wojsk Rzeczypospolitej był generał-lejtnant Józef Zajączek. Tomasz Wawrzecki przyjął urząd i złożył przysięgę dopiero 16 X 1794 r.²³ Potwierdza to również treść samego raportu, w którym Grabowski wyraźnie stwierdził, że miał już honor

trzy raporty wysłać do generała-lejtnanta, teraz całą siłą zbrojną Rz[eczy]p[ospolitej] komenderującego²⁴.

Gen. Grabowski meldował o cofnięciu się wojsk pruskich spod Ostrołki, o zamiarze przejścia całą kolumną za Narew, o walkach podpułkownika inżynierów Stanisława Zawadzkiego z wojskami pruskimi. O raporcie tym brak wzmianek w polskich opracowaniach historycznych.

²⁰ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 22.

²¹ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 175, л. 26.

²² РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176, л. 1.

²³ „Gazeta Wolna Warszawska”, 18 X 1794 r., nr 51, k. 695; „Dodatek do Gazety Wolnej Warszawskiej”, 18 X 1794 r., nr 51, k. 665.

²⁴ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176, л. 2.

Ostatni z tomów kolekcji ks. Iwana Paskiewicza („№ 10”) przechowywany jest w jednostce archiwalnej: РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 176 i zawiera tylko jeden oryginalny dokument, podobnie jak pozostałe, przepisany „na czysto” i przetłumaczony na język rosyjski. Jest to plan obrony Warszawy, niestety nie podpisany i nie opatrzony datą. W rosyjskim opisie tego planu stwierdzono:

изъ содержания видно что онъ былъ составленъ въ октябре 1794го года, когда Суворовъ, разбивъ Корпусъ Мокроновского у Кобылки и соединившись съ Ферзеномъ, направился къ Праге²⁵.

Trudno zgodzić się z takim opisem i datacją. W treści planu jest mowa o „Najwyższym Naczelniku” — zatem o Kościuszcze, a nie o Wawrzeckim. Sam dokument mówi wyraźnie o „atakowaniu Nieprzyjaciela”, a więc o prowadzeniu działań zaczepnych, ale przede wszystkim jest w nim mowa o ataku na nieprzyjaciela, który w razie powodzenia „musiałby opuścić Górcę i Wolę i odmieścić swą pozycję”, a te tereny obsadzały wojska pruskie. Ponadto w dokumencie wymieniono nazwiska dwóch generałów — Zajączka i Dąbrowskiego, nie ma natomiast nic o Poniatowskim. Najważniejszy fragment tego planu, według słów jego autora, brzmi:

Baterie, które dzisiaj posiadam, powinny w czasie tego całkowitego ataku grać nieprzerwanie, a to dlatego, aby protegowały atak generała Zajączka do Woli i trzymały nieprzyjaciela w respekcie. W tym samym momencie generał Dąbrowski powinien atakować i zabawiać Moskalów dla odsunięcia jego przedsięwzięcia atakowania lewego skrzydła naszego²⁶.

Warto podkreślić, że z wymowy tekstu tego planu wyraźnie wynika, że „nieprzyjaciela”, to jest wojska pruskie trzeba atakować, a „Moskalów”, czyli wojska rosyjskie, należy przede wszystkim „zabawiać”, by nie uderzyły na lewe skrzydło wojsk polskich. W tekście nie ma słowa o generale-lejtnancie Aleksandrze Wasiliewiczu Suworowie (1730–1800), gen. Stanisławie Mokronowskim, czy generale-lejtnancie Iwanie Jefstafiewiczu Fersenie (1747–1799). Ostatecznie wiemy również, że Tadeusz Kościuszko w trakcie obrony Warszawy nakazywał organizowanie wypadów na pozycje pruskie²⁷. Uwzględniając wszystkie powyższe informacje można z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, że plan ten dotyczy sytuacji z ostatnich dni sierpnia 1794 r. i że jego autorem był ks. Józef Poniatowski²⁸.

²⁵ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 177, л. 1.

²⁶ РГИА, ф. 1018, оп. 10, ед. хр. 177, л. 3–3об.

²⁷ Szczegółowo o końcowym okresie oblężenia Warszawy, zob. S. Herbst, *Przełom pod Warszawą* [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794*, t. 2, Warszawa 1996, s. 118–130.

²⁸ Do Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej: AGAD) w Warszawie w okresie PRL-u pozyskano mikrofilmy z powyższych dokumentów. Znajdują się one w AGAD, w dziale „Polonika. Mikrofilmy, fotokopie i skany z archiwów, bibliotek i muzeów zagranicznych”, sygnatury: fond 1018, opis 10, nr 170–174 (Korespondencja Kościuszki dotycząca spraw powstania, 1794), nr 175–176 (Korespondencja Tomasza Wawrzeckiego i gen. Zajączka dotycząca spraw powstania kościuszkowskiego, 1794).

Oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r.

Interesującym dokumentem przechowywanym w zbiorach RGIA jest list ks. Nikołaja Repnina pisany z Rygi 1 (12) VI 1794 r. do księcia Karla Nassau-Siegen (Denassowa) (1743–1808) — francuskiego pułkownika, polskiego indygeny, admirała floty rosyjskiej, a od 27 V 1794 r. pełnomocnika Katarzyny II przy królu pruskim Fryderyku Wilhelmie II²⁹. Caryca nakazała księciu Nassau stałe przebywanie w obozie króla pruskiego w celu koordynacji działań sojusznicznych wojsk prusko-rosyjskich. Ks. Karl miał również zbierać informacje o przebiegu kampanii i informować o rzeczywistych planach i działaniach króla pruskiego. Z tego zadania wywiązał się bardzo chwalebnie dla strony rosyjskiej³⁰. Omawiany list ks. Repnina był odpowiedzią na pismo księcia Nassau pisane z Łowicza 19 (30) V 1794 r. Repnin na trzech stronach ½ folio, podał interesujące i ważne szczegóły dotyczące operacji militarnych przeciwko wojskom Kościuszki, skarżył się na utrudnienia w utrzymaniu komunikacji z powodu kontrolowania okolic Połagi przez powstańców i konieczności przesyłania listów drogą morską. Podkreślał znaczenie współpracy oddziałów rosyjskich i pruskich na terenie Polski i opisał sytuację oddziałów rosyjskich na terenie Litwy. W inwentarzu zaznaczono, że ów pisany po francusku list, to rzadkość³¹.

Innym ciekawym dokumentem przechowywanym w RGIA dotyczącym powstania kościuszkowskiego jest napisany w języku francuskim list, skatalogowany w inwentarzu archiwum jako „Pismo nieustalonego korespondenta do nieustalonego adresata ze szczegółowymi wiadomościami o sytuacji w Warszawie i o walce wojsk królewskich [pruskich] z generałem Kościuszko”³². Jest to oryginał listu zapisanego na 7 stronach, adresowanego do „Monsieur” i datowanego na 3 (14) Juillet 1794, a pisanego z „Du Camp d’Opalen”. Jednak wbrew temu, co sugeruje opis listu, jest on podpisany, choć podpis jest mało czytelny. Wyraźnie wynika jednak z niego, że autorem listu był wspomniany już książę Karl Nassau-Siegen (Denassow). List pisany był z obozu w Opalinie (w Opaleniu) na skraju Puszczy Kampinoskiej 3 (14) VII 1794 r. Nie był on cytowany w literaturze przedmiotu, a dostarcza szeregu cennych informacji na temat przyczyn zaniechania przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II decyzji o zaatakowaniu Warszawy 11 VII 1794 r., kiedy wydawało się, że polską stolicę będzie można łatwo zdobyć. Niemiecki uczestnik walk przeciwko Polakom — Albert von Trezkow — w swojej publikacji z 1836 r. zapisał:

²⁹ Żywot Karola de Nassau, pomijający jednak jego rolę w powstaniu kościuszkowskim, zamieścił Julian Bartoszewicz, *Znakomici mężowie polscy w XVIII wieku. Wizerunki historycznych osób*, t. 1, Petersburg 1853, s. 206–260.

³⁰ A. A. Безбородко, *Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени*, т. 2 [w:] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, СПб. 1881, т. 29, с. 286.

³¹ РГИА, ф. 549, оп. 1, ед. хр. 432, с. 1–2, Письмо кн. Репнина принцу Нассау-Сиген о военных действиях против Костюшки.

³² РГИА, ф. 1409, оп. 4, ед. хр. 14928, сс. 6; Письмо неуставленного корреспондента неуставленному адресату с подробным сообщением о положении в Варшаве и о борьбе королевских войск против генерала Костюшко.

daß der König, als er auf seinem Marsche von Raszyn gegen Opalin in der Höhe von Wola sich befand, mit seinem Gefolge gegen diesen Ort vorritt, um die Stellung des Feindes zu rekognoszieren. Der König wandte sich zu General v. Favrat und richtete die Frage an ihn „was hier zu thun sei? Seiner Ansicht nach müsse er zum Angriff übergehen.“ General v. Favrat erwiderte, daß er der Ansicht Seiner Majestät des Königs nur beipflichten könne. Der Herzog von Nassau-Siegen, welcher Russischer Seits in der Suite des Königs dem Feldzuge beiwohnen mußte, war Zeuge dieses Gesprächs und bat den König, ihm unter 4 Augen Gehör zu schenken, worauf sich der König einige hundert Schritt von seinem Gefolge entfernte. Von ferne war es zu bemerken, daß der Herzog v. Nassau fortwährend nach der Gegend von Opalin hinwies. Der König kehrte nach ungefähr $\frac{1}{4}$ Stunde zu seinem Gefolge zurück, und befahl daß die Armee die bereits auf Konigl. Befehl Halt gemacht, links abmarschieren und ihren Marsch auf Opalin fortsetzen sollte³³.

Georg Knoll w swoim opracowaniu z 1898 r. dotyczącym insurekcji kościuszkowskiej podał:

Als die preußischen Marschkolonnen in Höhe von Wola anlangten, ritt Friedrich Wilhelm zur Erkundung dieser polnischen Vorstellung gegen den Ort heran und war schon entschlossen, anzugreifen, als es dem in Rußlands Interesse wirkenden Herzog von Nassau gelang, ihn von diesem Vorhaben abzubringen. Die Armee setzte ihren Marsch fort und lagerte am Abend des 13. in zwei Treffen bei Opaleń. [...] Der günstigste Zeitpunkt für einen Sturm auf Warschau war ungenützt verstrichen³⁴.

Omawiany list tłumaczy motywy ks. Nassau-Siegen względami strategicznymi i koniecznością utrzymania łączności między oddziałami rosyjskimi i pruskimi ścigającymi główne siły Kościuszki oraz obawą, że powstańcy porzucą Warszawę i przeniosą teatr działań zbrojnych na Litwę. Ze względu na wagę tego dokumentu jego treść zostanie podana w oryginalnym brzmieniu na końcu niniejszego artykułu (zob. aneks).

Jeśli chodzi o przykład kopii dokumentów znajdujących się w zbiorach RGIA, to warto wspomnieć o odpisach listu rosyjskiego generała Aleksieja Iwanowicza Chruszczowa (1741–1805) z 18 VII 1794 r. oraz kopii odpowiedzi Tadeusza Kościuszki z 19 VII 1794 r.³⁵ Ta wymiana korespondencji dotyczyła uwolnienia rodziny rosyjskiego generała z polskiego aresztu. Oba teksty zostały napisane w języku francuskim. W pierwszym generał prosił o uwolnienie i dobre traktowanie jego

³³ A. v. Treskow, *Beitrag zur Geschichte des Polnischen Revolutionskrieges im Jahre 1794. Feldzug der Preußen*, Danzig 1836, S. 117–118.

³⁴ G. Knoll, *Der Feldzug gegen den polnischen Aufstand im Jahre 1794*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, 13. Jg., 1898, S. 101. Natomiast Erhard Moritz napisał: „Die preußische Armee rückte auch am 13. Juli vor, ohne jedoch den Angriff durchzuführen. Knoll macht ebenso wie Treskow und Sybel den Prinzen Nassau dafür verantwortlich, er habe den König vom Angriff abgehalten, da die Eroberung Warschaus durch die Preußen nicht in russischem Interesse gewesen sei”; dodając zarazem: „Diese These ist nicht glaubwürdig. Wie die Praxis der preußischen Politik zeigt, hätte sich der preußische König eine solche Chance nicht entgehen lassen. Wahrscheinlicher ist, daß er die militärische Situation nicht für besonders günstig hielt”. E. Moritz, *Preußen und der Kościuszkow-Aufstand 1794. Zur preußischen Polenpolitik in der Zeit der Französischen Revolution*, Berlin 1968, S. 105.

³⁵ РГИА, ф. 1117, оп. 1, ед. хр. 55, с. 1; Переписка ген. Хрущева, с Костюшком по поводу возвращения к Хрущёву его семьи, застигнутой восстанием в Варшаве.

żony i dzieci, przetrzymywanych w Warszawie w charakterze zakładników, na co Tadeusz Kościuszko uwalniając żonę i dzieci generała stwierdził w odpowiedzi, że czyni to, gdyż Polacy nie postępują okrutnie z cywilami i że sprawiedliwa nawet zemsta obca jest sercu Polaka. Powyższa wymiana korespondencji znana jest polskiemu czytelnikowi, zarówno treść listów³⁶, jak i okoliczności towarzyszące nawiązaniu korespondencji³⁷. Warto jednak zaznaczyć, że w wersji drukowanej oba listy noszą jedną datę, 19 VII 1794 r., natomiast z odpisów wynika bardziej logiczna datacja wskazująca na to, że list gen. Chruszczowa pisany był dzień wcześniej.

Kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX stuleciu

Przykładem źródeł z trzeciej, wydzielonej w niniejszym artykule grupy materiałów do powstania kościuszkowskiego w RGIA, jest tekst historyczny autorstwa kapitana gwardyjskiego sztabu generalnego Nikołaja Gienadiewicza Kaznakowa (1823–1885), zatytułowany „Kampania hrabiego Suworowa-Rymnickiego do Polski w 1794 roku”³⁸. Jest to kopia rękopisu z okładką wskazującą na pochodzenie z archiwum Sergieja Nikołajewicza Kaznakowa (1863 — ok. 1920) i ze stroną tytułową. Nie natrafiono na informację o publikacji tego tekstu, brak również dokładnej daty jego powstania. Wprawdzie na stronie tytułowej (karta 1) dopisano ołówkiem rok 1850, ale dopisek dokonany jest inną ręką. Uwzględniając fakt, że autor został odkomenderowany do gwardyjskiego sztabu generalnego w dniu 1 II 1848 r. i w dniu 28 I 1849 r. awansował na kapitana, a od 22 I 1850 do 18 I 1853 r. był adiunktem-profesorem taktyki w Akademii Wojennej, to przyjąć można, iż tekst ten powstał między 1849 a 1850 rokiem i został napisany przez profesjonalistę. Kaznakow pełnił później różne ważne funkcje państwowe i wojskowe (gubernatora kijowskiego w latach 1864–1866, awansowany na generała piechoty w 1878 r., był również generałem-gubernatorem Zachodniej Syberii, 1875–1881), a w 1881 r. został członkiem Rady Państwa³⁹. Ponadto zaznaczyć należy, że choć pełny tytuł podany na pierwszej stronie, brzmiący „Походъ Графа Суворова-Рымникского въ Польшу 1794го года. Съ одною картою и четьрема планами”, zapowiada załączenie do tekstu mapy i czterech planów, ale w odpisie tekstu ich nie ma.

*

Dokumenty dotyczące bezpośrednio lub pośrednio powstania kościuszkowskiego w zbiorach oddziału rękopisów Rosyjskiej Narodowej Biblioteki (RNB) również można podzielić na trzy grupy: oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.,

³⁶ Jeszcze w 1794 r. wydano je drukiem „Lettre du Général Chruszczew. [na drugiej stronie:] Response de Thade Kosciuszko. [Oba listy datowane d. 19 lipca 1794 r.] w 4ce, k. 1”; *Bibliografia Polska. 140,000 druków. Część III. Tom IX, Lit. Ko-Ky. (Ogólnego zbioru tom XX)*, przez K. Estreichera, Kraków 1905, s. 127; „Gazeta Narodowa Wileńska”, środa 30 lipca 1794, nr 26, [s. 3].

³⁷ B. Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 1994, s. 277.

³⁸ РГИА, ф. 948, оп. 1, ед. хр. 47, лл. 1–21; Николай Геннадьевич Казнаков, Поход Графа Суворова-Рымникского в Польшу 1794 года.

³⁹ Zob. Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, *Члены государственного совета Российской империи. 1801–1906. Библиографический справочник*, С.-Петербург 2007, s. 355–357.

oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r., a ponadto kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX wieku.

Oryginalne źródła polskie i kopie z 1794 r.

Podobnie jak w RGIA, tak i w przypadku źródeł zgromadzonych w oddziale rękopisów RNB dokumentów dotyczących powstania kościuszkowskiego jest bardzo mało. Inaczej wyglądała sytuacja przed I wojną światową, kiedy to zdecydowana większość dokumentów stanowiących „łup wojenny” z 1794 r. została zgromadzona w różnych instytucjach petersburskich. Potwierdzają to słowa Tadeusza Korzona, który pisał, że po bitwie maciejowickiej „kancelaria obozowa generała Sierakowskiego, zawierająca dziennik obozowy, doniesienia rekonansowe, korespondencję z Kościuszką, Orłowskim, Mokronoskim [sic], Wielhorskim, Chlewińskim i kilkadziesiąt raportów o stanie liczebnym jego korpusu oraz nielicznych oddziałów” jeszcze w końcu XIX w. odnaleźć można było w Petersburgu w dwóch miejscach — w „Bibliotece Cesarskiej Publicznej” i w „Archiwum Wojskowo Naukowym Sztabu Głównego”⁴⁰. W bibliotece petersburskiej znajdowała się „księga i zeszyt p.t. *Raporty powinne w czasie wojny 1794 r. (cyfra IV F. 163 w)*”, natomiast w archiwum wojskowo-naukowym: „rozkazy Kościuszki, raporty komendantów oddziałów polskich etc. 2 tomy (cyfra Nr 1217a i 1217b)”, a także „plany bitew Fersena i Suworowa wraz z raportami”⁴¹.

O trzech innych cennych zbiorach dokumentów z okresu insurekcji przechowywanych w bibliotece petersburskiej pisał w swej pracy z 1910 r. Józef Korzeniowski. Autor ten wskazał, że pod sygnaturą biblioteczną Pol. F. IV. 165 znajdowały się odpisy rozkazów dziennych Kościuszki i innych dowódców polskich z okresu między 14 VI a 9 X 1794 r. zebranych w jednym oprawnym tomie, liczącym 42 strony numerowane, zatytułowanym „Journal zaczęty dnia 14 Czerwca 1794 roku w obozie pod Utratą”. Według Korzeniowskiego ten oprawny w skórę i tekturę tom najprawdopodobniej znalazł się w Petersburgu w 1833 r. po zabraniu go z Biblioteki Uniwersyteckiej Warszawskiej⁴². Natomiast pod sygnaturą Pol. F. IV. 166 przechowywany był szesnastostronicowy rękopis zawierający wspomnienia Michała Zenowicza, zatytułowany „Kampania oddziału wojsk polskich pod generałem Sierakowskim 1794 roku odbyta” i wydany drukiem w 1871 r. przez Józefa Ignacego Kraszewskiego⁴³. Józef Korzeniowski wspomniał jeszcze o innym ważnym źródle zawierającym dokumenty z 1794 r. Stwierdził mianowicie, że pod sygnaturą Collect. Autogr. Nr 184, w tomie liczącym 406 stron,

⁴⁰ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, wydanie II, t. 6, Kraków–Warszawa 1898, s. 64.

⁴¹ Tamże, s. 64–65.

⁴² J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1901–1902 i w 1907 r.* [w:] *Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 11, Kraków 1910, s. 232.

⁴³ M. Zenowicz, *Kampania oddziału wojsk polskich pod generałem Sierakowskim w roku 1794 odbyta. Opisaną przez Zenowicza marszałka gub. mińskiego, orderu św. Stanisława kawalera* [w:] *Pamiętniki wojenne 1792–1812 [Biblioteka Pamiętników i Podróży po Dawnej Polsce*, wyd. J. I. Kraszewski, t. 6], Dreżno 1871, s. 21–59.

zatytułowanym „Recueil de papiers concernant le troisième démembrament de la Pologne”, od strony 396 znajdowały się dokumenty związane ze sprawą

wyjazdu posła pruskiego Buchholtza z Warszawy w maju 1794 oraz deklaracja Kościuszki do Zakrzewskiego prezydenta m. Warszawy, że nie będzie atakował armii pruskiej i wojnę Prusom tylko „pro forma” wydał.

Tę depezę Kościuszki przywiózł Zakrzewskiemu płk Sokolnicki. Znajdujemy tam

Excerpt Expedycyi Tadeusza Kościuszki Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej do JW. Zakrzewskiego prezydenta miasta Warszawy pisanej z obozu pod Brzeskiem d. 17 kwietnia 1794 Ru. Znajduje się punkt pod Nrem 5-tym w tych słowach: Obowiązuję samego Ciebie, abyś pod największym sekretem insynuował Buchholtzowi, aby dał Dwór Jego pokój naszym granicom, a my go ruszać nie będziemy i powiedz mu, iż tylko wojna Jemu wydana dla polityki. Potwierdzenie autentyczności stwierdzone własnoręcznym podpisem prezydenta Ignacego Zakrzewskiego z 2 maja 1794 r.⁴⁴

Warto podkreślić, że żaden z wymienionych dokumentów nie znajduje się już w Petersburgu, gdyż zostały one przeniesione do archiwów moskiewskich lub w znacznej mierze rewindykowane do Polski w okresie międzywojennym⁴⁵.

Analizując współczesny zasób materiałów źródłowych w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej natrafić można na informacje, że pod sygnaturą 957 znajduje się „Zbiór rękopisów polskich” pochodzących z XVIII–XIX w., zawierających głównie treści o charakterze religijnym, prawnym i historycznym (Ф. 957. Собрание польских рукописей 210 ед. хр.; XVIII–XIX вв. Рукописи преимущественно богословского, юридического и исторического содержания). Niestety nie ma inwentarza tego zespołu, gdyż wciąż jest opracowywany. Badacz zainteresowany zawartością zespołu może zapoznać się z nim tylko poprzez skorzystanie z katalogu kartkowego. Dziwić jednak może fakt, że na kartach opisujących zawartość zespołu nie występuje nr 957. Wciąż widnieją tu jeszcze sygnatury sprzed II wojny światowej. Zapewne ten fakt spowodował, że polscy badacze nie mogli dotrzeć do tych dokumentów w ostatnich dziesięcioleciach. Według karty ewidencyjnej osób korzystających z opisanych w niniejszym artykule „kościuszcianów” w RNB, jedyne wpisy sprzed 2017 r. pochodzą z roku 1975, kiedy to ze zbiorami tymi zapoznali się badacze litewscy Rimantas Jasas i Mečislovas Jučas.

Analizując zasoby źródłowe RNB dotyczące powstania kościuszkowskiego można dojść do wniosku, że są one wprawdzie nieliczne, ale za to bardzo cenne. Dokumenty te jako „łup wojenny” znalazły się w zbiorach biblioteki, ale z niejasnych przyczyn nie zostały rewindykowane w okresie międzywojennym. Chodzi o 14 jednostek archiwalnych z 1794 r.⁴⁶, z których dwie księgi dotyczą pierwszych miesięcy tego roku i dlatego zostaną w niniejszych rozważaniach

⁴⁴ Józef Korzeniowski, *Zapiski*, s. 369–370.

⁴⁵ Do Polski rewindykowano wspomniane w tekście dokumenty o sygnaturach: Pol. F. IV. 163, Pol. F. IV. 165, Pol. F. IV. 166, Collect. Autogr. Nr 184. Pełny wykaz jednostek archiwalnych rewindykowanych w okresie międzywojennym z biblioteki petersburskiej, zob. *Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana extantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur* [Prace biblioteczne Krakowskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich, IV], Kraków 1928, ss. 75.

⁴⁶ Jednostki archiwalne o sygnaturach PHB OP, Pol. F. IV, N 286 — N 299.

pominięte⁴⁷. Bezpośrednio powstania kościuszkowskiego dotyczy 12 jednostek archiwalnych. Są to w kolejności:

- 1) „Protokół ekspedycji z Deputacją Centralną, No 1” [18 VI — 22 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 286, ΔΔ. 5.
- 2) „Protokół ordynansów do kolumn dawanych” [od 17 VI do 30 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 287, ΔΔ. 16.
- 3) „Protokół ordynansów do generałów ziemiańskich dawanych No 1” [13 VI — 24 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 288, ΔΔ. 13.
- 4) „Protokół do zapisywania wszelkich rekwizycji do Deputacji Opatrzienia przysyłanych — oraz różnych kontraktów — i rewersów wydawanych” [19 V — 2 VII 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 291, ΔΔ. 51.
- 5) „Protokół asygnacji do Kasy Prowiantowej od dnia 18 M^{aca} 7^{bra} 1794 R^u do Wydziału Żywności sporządzony” [20 IX — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 292, ΔΔ. 27.
- 6) „Protokół wszelkich zaleceń urzędzeń i uniwersałów od Rady Najwyższej lub Deputacji Centralnej do Wydziału Żywności przysyłanych dnia 12 July 1794 R^u sporządzony i uniwersały wychodzące umieszczają się” [18 VII 1794 — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 293, ΔΔ. 31.
- 7) „Protokół uniwersałów Komisji Porządkowej P[owia]tu Grodzieńskiego — Deputacji Opatrzienia” [20 V — 23 VI 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 294, ΔΔ. 10.
- 8) „Dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przez Radę Najwyższą Aktem Powstania Narodu Litewskiego wybraną ustanowionej w Roku 1794 m[iesi]ąca Apryla 25 dnia rozpoczynający się” [sesja 1 z 25 IV 1794 — sesja 92 poranna z 10 VI 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 295, ΔΔ. 50.
- 9) „Protokół czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego od dnia 11 czerwca roku terażniejszego 1794” [11 VI (odezwa nr 1) — 29 IX 1794 (odezwa nr 109)], PHB OP, Pol. F. IV, N 296, ΔΔ. 63.
- 10) „Protokół Departamentu Transportu i ... Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej” [14 VI — 1 X 1794 roku], PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ΔΔ. 43.
- 11) „Protokół każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Cywilnej W. X. L. od dnia 12 Juni 1794 R^u” [12 VI — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 298, ΔΔ. 46.
- 12) „Protokół Departamentu Przesyłania i Ogłaszania Urzędzeń Najwyższego Naczelnika i innych władz rządowych oraz rezolucyjów w materiach miasta Wilna” [24 VI — 1 X 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 299, ΔΔ. 16.

Pierwsze trzy protokoły obrazują działalność Michała Wielhorskiego w okresie od 13 VI do 30 VII 1794 r. Generał-lejtnant Michał Wielhorski 4 VI 1794 r. został mianowany przez Tadeusza Kościuszkę naczelnym wodzem na Litwie. Nosił w tym okresie oficjalny tytuł: „Generał Lejtnant Komenderujący Całą Siłą

⁴⁷ Są to: „Protokół do zapisywania Dziennych Czynności Intendenta Wydziału Grodzieńskiego Kommissyi Policji W[ielkiego] X[ięcia] Lit[ewskiego] w R[oku] 1794. Januar 8 D[ni]a sporządzony” [8 I — 21 IV 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 289, ΔΔ. 11 oraz „Protokół do wpisywania uniwersałów y Dyspozycyi od Prześwietney Kommissyi Policji W[ielkiego] X[ięstwa] Litewskiego do Intendenta Wydziału Grodzieńskiego przysyłanych w R[oku] 1794. Januar 8 D[ni]a sporządzony” [8 I — 29 III 1794], PHB OP, Pol. F. IV, N 290, ΔΔ. 5.

Zbrojną Litewską pod Naczelnictwem Tadeusza Kościuszki”. Sam Wielhorski dopiero 13 czerwca opuścił Grodno, kiedy to udał się do obozu pod Pieskami, a do Wilna przybył 15 czerwca tego roku⁴⁸. W trakcie pełnienia obowiązków generał zachorował (ok. 25 lipca) i w ostatnich dniach lipca przekazał dowództwo nad Wilnem generałowi Antoniemu Chlewińskiemu (ten przybył do Wilna 9 sierpnia), a sam ok. 31 lipca wyjechał do Grodna. Naczelnik zdecydował się na czas choroby Wielhorskiego powierzyć władzę wojskową generałowi-lejtnantowi Stanisławowi Mokronowskiemu, który jednak dopiero 8 sierpnia udał się z Warszawy w drogę do stolicy Litwy. Nim zdołał tam przybyć, Wilno po krótkim oblężeniu rozpoczętym 11 VIII 1794 r., następnego dnia skapitulowało.

Kolejne jednostki archiwalne (od czwartej do siódmej) powstały w związku z działalnością Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego⁴⁹ i obejmują okres od 19 V do 1 X 1794 r. Komisje porządkowe na Litwie zaczęły powstawać w pierwszych dniach maja 1794 r. w oparciu o wzory pochodzące jeszcze z czasów Sejmu Czteroletniego, stanowiąc kontynuację utworzonych wówczas Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych⁵⁰. Reguły obowiązujące wspólnie komisje koronne i litewskie Rada Najwyższa Narodowa uchwaliła 30 V 1794 r.⁵¹ W praktyce były to jednak niewiele zmienione zasady przewidziane schematem organizacyjnym dla komisji porządkowych, przyjętym miesiąc wcześniej, 30 IV 1794 r. przez komisję krakowską⁵².

Szczególnie ważnym z punktu widzenia omawianych w artykule dokumentów był punkt siódmy artykułu IV — „Organizacji Komisji Porządkowych” z 30 V 1794 r. głoszący, że:

Komisje mieć będą tyle osobnych protokołów na zapisywanie dyspozycji Naczelnika i Rady, ile jest wydziałów ich pracy, w które i raporta od komisarzy, [po]szczególnymi wydziałami zatrudniających się wpisywać mają: Nadto mieć będą jeden protokół ogólny, w którym krótko treść wszystkich dyspozycji i rezolucji zapisywana będzie, z wyrażeniem komisarzy przytomnych na każdej sesji i zdań ich w każdej materii przechodzącej w komisji oraz z wyrażeniem nieprzytomnych, lub z sesji przed czasem wychodzących i dla jakiej przyczyny⁵³.

---

⁴⁸ W. Majewski, *Litwa 1794. Działania wojenne kwiecień-sierpień* [w:] *Powstanie 1794 roku. Dzieje i tradycja. Studia i szkice w dwustulecie*, red. H. Szwanowska, Warszawa 1996, s. 75.

⁴⁹ Szerzej o władzach powstania kościuszkowskiego, w tym o komisjach porządkowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, ich kompetencjach i działalności, zob. H. Mościcki, *General Jasiński i powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 1917, s. 187–200; W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego* [Studia nad Historią Państwa i Prawa, seria II, t. 10], Wrocław 1959; Z. Góralski, *Ustrój powstania kościuszkowskiego* [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, red. J. Wojtasik, Warszawa 1997, s. 30–49.

⁵⁰ O komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych w okresie Sejmu Wielkiego, por: J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010.

⁵¹ Dokładne zasady ich tworzenia i funkcjonowania, por. druk ulotny: Organizacja Komisji Porządkowych. Rada Najwyższa Narodowa, 30 V 1794 r., AGAD, Zbiór Popielów, 374, k. 271–277.

⁵² Z. Góralski, *Ustrój powstania kościuszkowskiego*, s. 45–46.

⁵³ Organizacja Komisji Porządkowych — AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 374, k. 274, 277.

Komisja grodzieńska rozpoczęła działalność 10 V 1794 r. w związku z aktem przystąpienia mieszkańców tego powiatu do powstania, ogłoszonym dzień wcześniej w Sokółce. Do Grodna komisja przeniosła się dopiero 14 V 1794 r., czyli po opuszczeniu miasta przez wojska rosyjskie dowodzone przez generała-majora Pawła Dmitriewicza Cycjanowa⁵⁴. Piszący o tym Tadeusz Korzon stwierdził, że Komisja prowadziła sumiennie „Diariusz każdodzienniej sesji” od 10 V do 12 VII 1794 r. i informował, że znajdował się on wraz z decyzjami i korespondencją „w jednej z większych bibliotek”, pod sygnaturą „MS 1216”⁵⁵. Nie wspomniał jednak o aktach grodzieńskich znajdujących się w RNB⁵⁶.

Pozostałe pięć jednostek archiwalnych powstało w związku z działalnością centralnych władz litewskich. Z okresu pierwszych dni i tygodni po wybuchu powstania, kiedy to jeszcze nie ujednociono struktur władzy zgodnie z założeniami Tadeusza Kościuszki, pochodzi dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przy Radzie Najwyższej Litewskiej obejmujący okres od 25 IV do 10 VI 1794 r.⁵⁷ Pozostałe jednostki archiwalne pochodzą z okresu od 11 VI do 1 X 1794 r., a więc z czasów, gdy najwyższą władzą na Litwie była już Deputacja Centralna Wielkiego Księstwa Litewskiego, całkowicie podporządkowana warszawskiej Radzie Najwyższej Narodowej. Na mocy uchwały RNN Deputacja Centralna WKL rozpoczęła działalność 10 VI 1794 r., a w dniu następnym prace rozpoczęły jej departamenty (wydziały). Było ich siedem: porządku, bezpieczeństwa, sprawiedliwości, skarbu, żywności, potrzeb wojskowych i instrukcji narodowej. Po upadku Wilna w dniu 12 VIII 1794 r. Deputacja Centralna Litewska ewakuując się z miasta zdecydowała o przesłaniu swojego archiwum do Grodna, sama zaś najpierw udała się do Kowna, a 15 sierpnia do Grodna⁵⁸. Kilku przedstawicieli Deputacji Centralnej, z Antonim Tyzenhauzem na czele, urzędowało jednak w Kownie dłużej, to jest do 3 IX 1794 r. Obie części Deputacji nie uznawały się wzajemnie, a dokonany w jej łonie rozłam negatywnie wpłynął na dalszy przebieg powstania na Litwie. Deputacja zakończyła działalność w Grodnie 1 X 1794 r., ale zdołała wraz ze swoim archiwum dotrzeć do Warszawy, gdzie

⁵⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski*, t. 6, s. 12.

⁵⁵ Tamże, s. 13.

⁵⁶ Wiele aspektów działalności komisji porządkowej grodzieńskiej pozostaje wciąż niezbadanych. Niedawno dokumentami dotyczącymi drobnego aspektu jej działalności, tj. kwestii rekwizycji sreber kościelnych dokonywanych przez delegowanych od tej komisji osób, zajął się Konrad Morawski, *Dokumenty Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego dotyczące rekwizycji sreber kościelnych kamedułów z Wigier na potrzeby powstania kościuszkowskiego*, „*Hereditas Monasteriorum*”, t. 6, 2015, s. 399–410.

⁵⁷ Radę Najwyższą Litewską utworzono 24 IV 1794 r., a w dniu następnym powołano jej wydziały, tj. Sąd Kryminalny, Deputację Bezpieczeństwa Publicznego, Deputację Skarbową i Deputację Opatrzności. W trakcie swojego krótkiego istnienia (tj. do 8 VI 1794 r.) Rada była różnie nazywana. Zdzisław Sułek wymienia kilka wariantów jej nazwy, a mianowicie: „Rada Najwyższa Rządowa”, „Rada Najwyższa Narodowa W. Ks. Lit.”, „Rada Najwyższa Narodu Litewskiego”, „Rada Najwyższa Tymczasowa Prowincji W. Ks. Lit.” (od 12 V 1794 r.), „Rada Tymczasowa Litewska” lub „Rada Tymczasowa Zastępcza Lit.” (od 20 V 1794 r.); Sułek Zdzisław, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 1, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”, t. 13, 1967, cz. 1, s. 277.

⁵⁸ Raport Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Najwyższej Rady Narodowej z Kowna z dnia 15 VIII 1794 r. AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 257, k. 343.

jej członków wciągnięto w prace Rady Najwyższej Narodowej. Bliższa charakterystyka kolejnych tomów „kościuszcianów” wygląda następująco:

[1] Pierwszy z wymienionych dokumentów, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 286, „Protokół ekspedycji z Deputacją Centralną, Nr 1”, zawiera obszerny zapis rekwizycji (wezwań, żądań) wydanych od 18 VI do 22 VII 1794 r. na rozkaz Michała Wielhorskiego — noszącego w tym okresie tytuł: „General Lejtnant Komenderujący Całą Siłą Zbrojną Litewską pod Naczelnictwem Tadeusza Kościuszki”. Wszystkie rekwizycje wpisane są w porządku chronologicznym do tomu mającego formę oprawnego w półskórek zeszytu o marmoryzowanej okładce, liczącego łącznie 28 kart, w tym tylko pięć pierwszych jest zapisanych i spaginowanych. Tak więc, w tomie jest 10 numerowanych stron, zaś reszta to strony puste. Pierwszy z wpisanych do tomu dokumentów został sporządzony 18 VI 1794 r. i zawiera pisaną w Wilnie rekwizycję generała-lejtnanta M. Wielhorskiego do Wydziału Bezpieczeństwa w Deputacji Centralnej Litewskiej w sprawie uwolnienia aresztowanego w kwietniu generała-majora Józefa Jeleńskiego⁵⁹. Łącznie w księdze znajdują się 22 nienumerowane akty wystawione przez Wielhorskiego. Ostatnia rekwizycja została wydana w Wilnie 22 VII 1794 r., a więc już po szczęśliwym odparciu lipcowego rosyjskiego ataku na to miasto. Skierowana była do Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a generał-lejtnant żądał w niej dostarczenia wojsku 450 koni z zaprzęgami⁶⁰.

[2] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 287 tom zatytułowany: „Protokół ordynansów do kolumn dawanych”⁶¹. Na okładce księgi, nad tytułem, znajduje się napisany nieco ciemniejszym tuszem numer: „№ 101”. Protokoły ordynansów są pisane starannie i czytelnie, najpewniej przez dwóch pisarzy. W tomie brak podpisów, ale niewątpliwie protokoły wpisywano na bieżąco w 1794 r. Księga liczy 20 kart, w tym 16 numerowanych jednostronnie. Karty 1r, 17r oraz 18–20 są niezapisane. Tom ma formę zeszytu z okładką o wymiarach 220x350 mm. Karty wewnątrz są nieco mniejsze i mierzą 215x345 mm. Zauważyć należy, że szerokość kart nie jest jednakowa i bliżej miejsca zszywania mierzą 345 mm, natomiast na przeciwległej krawędzi liczą one 355 mm. Księga oprawiona jest w półskórek z brązowym grzbietem i marmoryzowaną okładką w kolorze jasnobrązowym z czarnym nakropieniem. W tomie zapisano łącznie 84 nienumerowane ordynanse, rozkazy (*Befele*), odpowiedzi, responsy itp. datowane na okres między 17 VI a 30 VII 1794 r. Pierwszy dokument w księdze wystawiono w Wilnie w dniu 17 VI 1794 r. Był to ordynans nakazujący generałowi-majorowi Janowi Jakubowi Meyenowi marsz ze swoją dywizją do Oszmiany i połączenie się z generałem-lejtnantem Jakubem Jasińskim⁶². Oto kilka innych przykładów treści pism zawartych w omawianym tomie: projekt generał-majora Antoniego Woytkiewicza względem Kurlandii z 17 VI 1794 r.; ordynans

---

⁵⁹ Interwencja Wielhorskiego na niewiele się zdała, gdyż targowiczanie generał-major Józef Jeleński pozostawał w areszcie domowym aż do pierwszej połowy sierpnia 1794 r. W trakcie oblężenia Wilna z 11–12 VIII 1794 r. został pośrednikiem w negocjacjach kapitulacyjnych z Rosjanami; por. E. Rabowicz, *Jeleński Józef h. Korczak* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965, s. 142–143.

⁶⁰ PHB OP, Pol. F. IV, N 286, A. 9–10.

⁶¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 287, AA. 16.

⁶² PHB OP, Pol. F. IV, N 287, A. 1.

do generała-majora Ksawerego Franciszka Niesiołowskiego z 6 lipca, o awansie rolnika Łukasza Kalinowskiego za męstwo na chorążego; ordynans do generała-lejtnanta ks. Franciszka Sapiehy z 10 lipca, by ten odkomenderował oddział artylerii i amunicję do Lipawy; ordynans do podpułkownika korpusu inżynierów Szymona Górskiego z 10 lipca nakazujący wysłanie podporucznika artylerii litewskiej Józefa Jasińskiego do Lipawy; ordynans do komendanta miasta Wilna Jerzego Franciszka Grabowskiego z 10 lipca, by wysłał 60 konnych do konwojowania amunicji jadącej do Lipawy; ordynans do kapitana Jana Kublickiego z 10 lipca w sprawie transportu do Lipawy; ordynans do generała-majora J. J. Meyena z 13 lipca w sprawie transportu do Lipawy; ordynans do wicebrigadiera Jana Wawrzeckiego z 13 lipca w sprawie marszu na Lipawę; ordynans do Kajetana Nagurskiego z 13 lipca w sprawie dołączenia do generała-lejtnanta Tomasza Wawrzeckiego⁶³. Przy wszystkich zamieszczonych w tomie pismach zaznaczono, że wydał je Michał Wielhorski, a tylko ostatni rozkaz z Wilna z 30 VII 1794 r. do generała-majora Macieja Frankowskiego wydany został na „zalecenie” generała-lejtnanta M. Wielhorskiego.

[3] Trzeci z wymienionych protokołów, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 288, to: „Protokół ordynansów do generałów ziemiańskich dawanych Nr 1”. Zeszyt, w którym je zapisano, liczy łącznie 31 kart, jednak tylko 13 kart jest zapisanych i numerowanych (łącznie 26 stron, w tym ostatnia zapisana w 1/3). Pozostałe karty są nienumerowane i niezapisane. Tom o wymiarach 210 x 350 mm oprawny jest w półskórek, ma niebieski grzbiet z jasnobrązowym papierem z czarnym nakropieniem i z elipsowatym miejscem na tytuł. Pod nim dopisano ciemniejszym tuszem numer: „№ 110”. Tom zawiera odpisy ordynansów wydawanych przez gen. Michała Wielhorskiego do generałów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwszy ordynans, pisany z Grodna, datowany jest na 13 VI 1794 r. Był adresowany do Konstantego Jelskiego, generała-majora powiatu grodzieńskiego. Ostatni pisany był zaś w obozie pod Wilnem w dniu z 24 VII 1794 r. W kilku przypadkach, oprócz daty i miejsca wydania ordynansu, podano również w nagłówku czego dotyczył, a potem dosłowną treść ordynansu. Ordynanse nie mają oryginalnych podpisów. Łącznie w tomie zamieszczono ponad pięćdziesiąt ordynansów gen. M. Wielhorskiego.

[4] Kolejny protokół, zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 291, zatytułowany „Protokół do zapisywania wszelkich rekwizycji do Deputacji Opatrzienia przysyłanych oraz różnych kontraktów i rewersów wydawanych”, obejmuje wpisy od 19 V do 2 VII 1794 r. Tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i marmoryzowanym zielonym papierem oraz białym kwadratowym polem przeznaczonym na wpisanie tytułu. W tym miejscu, nad przytoczonym wyżej tytułem umieszczono dopisany innym tuszem numer: „No 108”. Pod tytułem znajdują się jeszcze inne zapisane ciemniejszym tuszem, numery i dopiski, a pod białym polem, na zielonym papierze napisano „No 2”. Tom liczy 28 kart, z tego 26 jest zapisanych i numerowanych jednostronnie (łącznie 51 numerowanych stron). Karty: pierwsza, druga (na której znajduje się tylko tytuł) oraz odwrotna strona ostatniej karty są niezapisane. Pierwszy wpis datowany jest na 19 V 1794 r. Jest to podjęta na sesji Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego

---

⁶³ PHB OP, Pol. F. IV, N 287, A. 1, 12–13.

rekwizycja od tej komisji do Deputacji Opatrzania względem dostarczenia słomy i drewna dla kantonistów. Warto jednak zaznaczyć, że drugi wpis, to jest „Rekwizycja od Deputacji Opatrzania Publicznego, do Deputacji Opatrzania Powiatu Grodzieńskiego dnia 20 maja odebrana względem uzbrojenia ludu” została podjęta na sesji Deputacji w Wilnie w dniu 17 V 1794 r. Ostatni wpis to zaświadczenie podpisane w ratuszu grodzieńskim 2 VII 1794 r. przez prezydenta miasta Grodna — Tadeusza Klawę i pisarza magistratu grodzieńskiego Daniela Lenkiewicza potwierdzające uiszczenie składki na rekruta konnego z umundurowaniem przez szlachciców Piotra Starzyńskiego (190 zł) i Franciszka Baranowicza (150 zł). Większość znajdujących się w tomie wpisów została ponumerowana (No 1–36; s. 1–48), choć cztery ostatnie wpisy (regestr uwolnionych kantonistów liniowych oraz trzy zaświadczenia o dostawieniu rekruta; s. 48–50) takich numerów nie mają. Ponadto na karcie 51 zamieszczono spis znajdujących się w tomie: „kwitów, przychodzących rekwizycyjów, rewersów i kontraktów” ale obejmujący tylko nr 1–14.

Początkowe wpisy w tomie zapisywała jedna osoba, starannie i czytelnie, jednak od nr 8 są one coraz częściej pisane niestarannie i przez różne osoby. Zebrane w tomie informacje mają niewielką wartość dla odtworzenia przebiegu powstania na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć zawierają szereg cennych szczegółów dotyczących kwestii logistycznych (zakup sukna, umowa na szycie butów dla wojska itp.) czy wojskowych (rejestr wykopanej w Grodnie amunicji, rekwizycja armat wydobytych z Niemna itp.). Jest tu też kilka żądań kierowanych przez gen. Chlewińskiego do Deputacji Opatrzania. Przykładowo pod nr 31 znajduje się rekwizycja z 11 VI 1794 r. pisana z obozu pod Mytą, w której generał żądał od Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego przysłania kół do wozów namiotowych, prowiantowych i artyleryjskich oraz 10 sztab żelaza, 200 sążni sznurów namiotowych i 30 siekier⁶⁴.

[5] Tom zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 292 oprawiony jest w półskórek z grzbietem w kolorze grafitowym z naklejonym marmoryzowanym popielato-niebieskim papierem. Naklejono na nim białe kwadratowe pole przeznaczone na wpisanie tytułu. Nad tytułem „Protokół asygnacji do kasy prowiantowej od dnia 18 M^{ca} 7^{bra} 1794 R^u do Wydziału Żywności sporządzony” umieszczono numer „N° 99”. Ponadto na górze okładki podano jeszcze inny numer — „N° 6”. W tomie jest 35 kart, z których 27 jest jednostronnie spagionowanych i obustronnie zapisanych (karty 1, 2, 30–35 są niezapisane i nienumerowane). Wszystkie asygnaty są obdarzone numerem porządkowym od 1 do 54. Pierwszy wpis dokonano w Grodnie w dniu 20 IX 1794 r. (a więc dwa dni po dacie, którą sugeruje tytuł tomu). Jest to asygnacja wystawiona przez Wydział Żywności w Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego na rzecz obywatela Krupowicza na kwotę 1066 zł 20 gr (płatna po połowie w gotówce i w biletach skarbowych) za dostarczone 800 kamieni⁶⁵ siana. Ostatnia asygnata, zapisana pod nr 54, została wystawiona 1 X 1794 r. na rzecz obywatela Deramera za dostarczony przez niego prowiant i furaz i opiewa na kwotę 1713 zł 25 gr płatnych w asygnatach skarbowych. Każde takie zlecenie wypłaty zapisywane było na

⁶⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 291, лл. 45.

⁶⁵ 1 kamień = ok. 13 kilogramów.

odrębnej stronie. Początkowo płacono w gotówce i asygnatach, ale od 24 września (wpis nr 10) płacono już tylko w tej drugiej formie. Jedynym wyjątkiem był dokument z 24 września zapisany pod nr 14 i nakazujący wypłacenie po połowie w gotówce i biletach skarbowych kwoty 630 zł 20 gr staroście grodzieńskiemu Karolowi Chreptowiczowi oraz 192 zł obywatelowi Matkiewiczowi za dostarczone przez nich siano. Zgromadzone w tym tomie źródła nie mają wprawdzie wielkiej wagi historycznej, ale zawierają szereg cennych informacji natury ekonomicznej, głównie o tym kto i za jaka kwotę dostarczył do magazynu grodzieńskiego bydło, słomę, siano, suchary itp. Pod asygnatami brak podpisów i tylko ostatnia (nr 54) została podpisana przez dwóch komisarzy grodzieńskich, Marcina Cholewińskiego i Pawła Żylewicza.

[6] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 293 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i naklejonym popielato-niebieskim marmoryzowanym papierem oraz białym kwadratowym polem z zaokrąglonymi narożnikami przeznaczonym na wpisanie tytułu. W tym miejscu, nad tytułem: „Protokół wszelkich zaleceń urzędzeń i uniwersałów od Rady Najwyższej lub Deputacji Centralnej do Wydziału Żywności przysyłanych dnia 12 July 1794 R^u sporządzony i uniwersały wychodzące umieszczają się” napisano numer „N 104”. Ponadto na górze okładki podano jeszcze inny numer: „N° 3”. Teczka liczy 37 kart, z których karty 1–3, odwrotna strona karty 32 i ostatnie dwie karty są nienumerowane i niezapisane. Pozostałych 31 kart ponumerowano jednostronnie i zapisano dwustronnie. Karta 32 jest zapisana z jednej strony, nie jest numerowana i ma nieco mniejszy format od pozostałych. W tomie zebrano 48 numerowanych dokumentów z okresu od 18 VII do 1 X 1794 r. Pierwszy dokument, opatrzony nr 1, to odpis zalecenia Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego z 18 VII 1794 r. wydanego do powiatowych komisji porządkowych, by zgodnie z uniwersałem Rady Najwyższej Narodowej z dnia 6 VI 1794 r. wybierały w ustalonej wysokości furaz i prowiant dla wojska. Wydział Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego otrzymał to zalecenie 22 VII 1794 r. Umieszczone w tomie zalecenia, uniwersały, odpowiedzi, kwity, raporty, rekwizycje itp. zawierają w zdecydowanej większości nazwisko osoby podpisanej pod dokumentem oraz zaznaczenie umieszczenia na nim pieczęci (L.S.). Zebrane w tomie dokumenty mają bardzo różnorodną formę (tabele, projekty, uniwersały), choć oczywiście w swej treści odnoszą się do zakresu działania Wydziału Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego. Wpis nr 48, datowany na 1 X 1794 r., to pokwitowanie otrzymania przez wydział powiatowy 2000 zł na opłatę różnych wydatków od Wydziału Żywności Deputacji Centralnej Litewskiej. Ostatni dokument w tomie nie ma numeru porządkowego. Został wystawiony w Grodnie 1 X 1794 r., nie wskazano jednak osoby firmującej go swoim nazwiskiem. Wydział Żywności Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego donosił, że mimo usilnych prób wykonania zalecenia Wydziału Żywności Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego odnośnie wyprzedania soli, nie zdołał dokonać sprzedaży ze względu na jej dużą ilość i niewielkie zainteresowanie jej nabyciem przez szlachtę powiatu grodzieńskiego. Ogólnie w tomie zamieszczono szereg cennych informacji dotyczących kwestii aprowizacyjnych w powiecie grodzieńskim. Tak na przykład na szczególną uwagę zasługuje zamieszczony pod nr 11 „Projekt do liwerancji z obywatelstwem p[owia]tu grodzieńskiego sporządzony” z 29 VIII 1794 r., nawołujący miejscową

szlachtę do sprzedaży zboża, krup, sucharów, siana i bydła po określonych w tym projekcie cenach, zamiast zbywania nadwyżek wymienionych produktów za granicą. W projekcie użyto ciekawej i przejmującej patriotycznej argumentacji na rzecz sprzedaży towarów potrzebnych powstańcom.

[7] Tom zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 294 oprawiono w półskórek z brązowym — liczącym ok. 20 mm — grzbietem i dwoma brązowymi rogami oraz naklejonym popielato-niebieskim marmoryzowanym papierem, na którym znajduje się białe prostokątne pole o wymiarach 95 x 130 mm przeznaczone na wpisanie tytułu. W tym miejscu umieszczono tytuł „Protokół uniwersałów Komisji Porządkowej P[owia]tu Grodzieńskiego — Deputacji Opatrzania”, a pod nim — już poza białym polem — podano numer „N° 3”. Teczka liczy 23 karty, w tym 10 numerowanych. Na pierwszej nienumerowanej karcie jest krótka informacja: „R^u 1794 maja 19 dnia — uniwersał względem prowiantu i furażu Komisja Porządkowa i Cywilno-Wojkowa”, ale brak treści samego uniwersału i nie posiada on numeru porządkowego. Na kolejnych 10 numerowanych jednostronnie kartach zamieszczono sześć uniwersałów wydanych przez Deputację Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego. Ostatnia numerowana karta zapisana jest z jednej strony w całości, a z drugiej do połowy. Pozostałe karty są niezapisane i nienumerowane. Uniwersał opatrzony nr 1 (k. 1–3) został wydany w Grodnie 20 V 1794 r. przez komisję obradującą pod przewodnictwem Ignacego Skarbka. Komisja Porządkowa Deputacji Opatrzania Powiatu Grodzieńskiego kierując się wydanym dzień wcześniej uniwersałem Rady Narodowej Księstwa Litewskiego szczegółowo określała obowiązki miejscowych obywateli względem dostarczenia rekrutów (jednego z 25 dymów) i ochotników (jednego z pięciu dymów) oraz sposobu przygotowania się na wypadek ogłoszenia pospolitego ruszenia. Pod uniwersałem podpisało się łącznie dziewięciu komisarzy. Uniwersał nr 2 (k. 3–4) Deputacja Opatrzania wydała również 20 V 1794 r. Kierując się uniwersałami Rady Najwyższej Wielkiego Księstwa Litewskiego Deputacji Publicznego Opatrzania z 12 i 17 maja tego roku nakazywała obywatelom powiatu grodzieńskiego należyte utrzymanie dróg, mostów i grobli, wprowadzała zakaz sprzedaży koni za granicę oraz zalecała podanie liczby koni przeznaczonych do zarekwirowania na potrzeby powstania. Pod uniwersałem umieszczono nazwiska 6 komisarzy. Uniwersał nr 3 (k. 4–7) wydano w Grodnie 22 V 1794 r. Deputacja Opatrzania ustalała w nim wysokość obowiązkowych dostaw prowiantów i furażu, określała ceny i szczegółowe rozpisanie magazynów, do których naturalia miały być dostarczone z poszczególnych parafii. Pod uniwersałem zamieszczono imiona i nazwiska 7 komisarzy z Ignacym Skarbkiem jako prezydującym.

Uniwersał nr 4 (k. 7–9) pod groźbą surowych kar zakazywał wywozu za granicę jakichkolwiek zbóż, siana, bydła, skór i żywności. Ponadto zalecano w nim szlachcie, by nakazała chłopom sporządzanie obuwia („kapciów”) dla rekrutów chłopskich przebywających przy wojsku. Deputacja Opatrzania podjęła go na zamku grodzieńskim 27 V 1794 r. w składzie 6 komisarzy. Wydanie uniwersału nr 5 (karta 9) spowodowane było dostarczaniem rekrutów uzbrojonych głównie w piki, co budziło niezadowolenie władz wojskowych, gdyż potrzebowali oni większej liczby kosynierów. Dlatego Deputacja Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego nakazała, aby szlachta, która jeszcze nie dostawiła należnych rekrutów, wypełniła ten obowiązek uzbrajając przybywających tylko w kosy. Pod uniwersałem podpisali się: komisarz prezydujący — Szymon

Zawistowski i opat grodzieński oraz komisarz — Maciej Korn. Niestety uniwersał nie został opatrzony datą, choć — sądząc z kolejności wpisów w księdze — musiał być wydany między 27 maja a 23 czerwca. Ostatni uniwersał — nr 6 (k. 9–10) został wydany 23 VI 1794 r. i dotyczył furazu. Deputacja Opatrzania Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego bazując na uniwersale Rady Najwyższej Narodowej w tej sprawie z 6 VI 1794 r. i na własnych przepisach z 22 V 1794 r. (opisanego wyżej uniwersału nr 3) określała obowiązki obywateli w zakresie zapewnienia prowiantu i furazu. Dzielono ich na dwie kategorie. Do pierwszej należały osoby, które już dostarczyły furazu do magazynów zgodnie z wcześniejszymi przepisami, a teraz miały dostarczyć żywności i furazu w towarach (suchary, owoce, siano) i w ich równowartości pieniężnej (2 zł 1 gr z jednego dymu). Do drugiej grupy należeli obywatele, którzy wcześniej nie dostarczyli obowiązkowego furazu, a teraz mieli przekazać odpowiednio więcej towarów (sucharów, owsa, krup jęczmiennych, siana, słomy, mięsa) lub zapłacić ich równowartość w pieniądzu (6 zł 22 gr z każdego dymu). Deputacja wyznaczyła szlachcie grodzieńskiej dwutygodniowy termin na wypełnienie tego obowiązku. Pod dokumentem podpisało się trzech komisarzy, oprócz wyżej wspomnianych Szymona Zawistowskiego i Macieja Korna znalazł się jeszcze podpis Andrzeja Malczewskiego. Uniwersały zostały spisane ręką co najmniej dwóch pisarzy, przy czym staranniej pisane są uniwersały nr 4 i 5, pozostałe zaś mniej wypracowanym, ale czytelnym pismem.

[8] Zapisany pod sygnaturą PHE OP, Pol. F. IV, N 295 tom oprawiony jest w półskórek z grafitowym — liczącym ok. 20 mm — grzbietem i brązowymi narożnikami. Okładka pokryta jest zielonym marmoryzowanym papierem z ciemnozielonymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie serca przeznaczony na wpisanie tytułu. W tym miejscu umieszczono bardzo już wyblakły i częściowo nieczytelny tytuł „Diariusz Deputacji B[ezpieczeń]stwa Publicznego”, nad którym ciemniejszym tuszem dopisano numer „N° 109”. Pełny tytuł tego tomu podano na pierwszej numerowanej stronie w brzmieniu „Dziennik Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego przez Radę Najwyższą Aktem Powstania Narodu Litewskiego wybraną ustanowioną w roku 1794 m[iesi]ąca Apryla 25 dnia rozpoczynający się”. Księga liczy 53 karty, w tym pierwsza i dwie ostatnie, są niezapisane i nienumerowane. Pozostałe karty zostały spaginowane. W tomie zebrano kompletny dziennik czynności Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego poczynając od pierwszej sesji poobiedniej odbytej 25 IV 1794 r. w Wilnie, a kończąc na 92 sesji porannej odbytej 10 VI 1794 r. Dwie pierwsze sesje odbyły się w domu Nagurskich w mieszkaniu Benedykta Morykoniego, a kolejne w Domu Rzeczypospolitej, niegdyś Pałacu Massalskich w Wilnie. Do sesji 43 poobiedniej z 16 V 1794 r. podawano informację o tym miejscu obrad, a w późniejszych wpisach ją pomijano.

W sesji pierwszej udział wzięli: jako prezydujący Benedykt Morykoni — pisarz Wielkiego Księstwa Litewskiego; Stanisław Mirski — pisarz litewski; Michał Hieronim Brzostowski — starosta miński; Walenty Górecki — wojski wileński; Józef Kocięł — pułkownik Kawalerii Narodowej Wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego; ksiądz Józef Mickiewicz — kanonik smoleński; Wawrzyniec Gucewicz — architekt i profesor w Szkole Głównej Litewskiej, Michał Daszkiewicz — rotmistrz województwa wileńskiego, Szymon Malewski — profesor prawa natury w Szkole Głównej Litewskiej oraz Józef Meier (Mejer, Meyer), rotmistrz ziemski smoleński.

Działania deputacji podczas popołudniowych obrad opisano w sześciu punktach (złożenie przysięgi przez jej dwóch członków, odłożenie decyzji w sprawie organizacji kancelarii, żądanie otrzymania od władz miejskich i dochowanych ksiąg dotyczących mieszkańców miasta i parafii, sporządzenie projektu względem Siły Zbrojnej Narodowej, złożenie rejestrów amunicji znajdującej się u kupców wileńskich, zapowiedź kontroli korespondencji). Pod protokołem sesji znajdują się odręczne podpisy wymienionych osób, poza Wawrzyńcem Gucewiczem. Na sesji czwartej rano, odbytej 27 IV 1794 r., Deputacja Bezpieczeństwa Wewnętrznego uznała za konieczne utworzenie własnej kancelarii, złożonej z pisarza — Wincentego Popławskiego, sekretarza — Ludwika Osztorpa, wicesekretarza — Franciszka Swinarskiego, dwóch kancelarzy — Wincentego Białoszewicza, Adama Kozłowskiego i dwóch manualistów do sporządzania kopii (w tym kopii z języka rosyjskiego) — Benedykta Aleksandrowicza i Jana Połochowskiego oraz jednego adiutanta — Jana Niewodowskiego⁶⁶. Przy niektórych punktach czynności dokonywanych podczas sesji zapisywano, że dana czynność została wciągnięta do protokołu i podawano informację o jego numerze. Tak na przykład przy informacji o złożeniu przysięgi przez Wawrzyńca Gucewicza i Szymona Malewskiego jako „Deputowanych od Rady Najwyższej Narodowej [Litewskiej — A.J.] do Deputacji B[ezpieczeństwa] P[ublicznego]” zapisano „Vide in Protocolo Folio Primo”. Wprawdzie samych protokołów nie ma w zbiorach RNB, to jednak zachowały się one w tomie zatytułowanym „Protokoły Deputacji Wileńskiej Bezpieczeństwa Publicznego 1794”, przechowywanym obecnie w AGAD⁶⁷.

Omawiany dziennik czynności deputacji spisywano początkowo ładnym, starannym pismem pod nadzorem Michała Daszkiewicza, gdyż zgodnie z zapisem w punkcie trzecim protokołu z sesji piątej poobiedniej z 27 IV 1794 r. postanowiono

ażeby JP. Michał Daszkiewicz, Dziennik czynnościów Deputacji Bezpieczeństwa P[ublicznego] utrzymywał⁶⁸.

Zmiana nastąpiła 11 V 1794 r., kiedy na 32 sesji porannej deputacji

zlecono utrzymywać Dziennik odtąd tymczasem na miejscu JPa Daszkiewicza, JPu Walentemu Góreckiemu⁶⁹.

Od tego momentu wpisy są mniej staranne i czytelne. W całym tomie pod informacjami o dokonanych czynnościach w trakcie sesji znajdują się podpisy uczestników posiedzenia dokonywane różnymi charakterami pisma. Oprócz sesji, które rzeczywiście się odbyły, do dziennika wpisywano też sesje, które

⁶⁶ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 4.

⁶⁷ AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3073; rękopis pochodzi z Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, gdzie w XX w. był opatrzony sygnatura: B.O.Z. IXa-12. Protokoły jednej z „magistratur” Deputacji Bezpieczeństwa Publicznego, tj. Deputacji Tajnej Wileńskiej, opublikował Zdzisław Sułek, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 13, 1967, cz. 1, s. 277–331; tenże, *Protokoły Deputacji Tajnej Wileńskiej 1794 r.*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 13, 1967, cz. 2, s. 239–293.

⁶⁸ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 5.

⁶⁹ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, A. 27.

powinny się odbyć, ale do nich nie doszło, czasem tylko podając powód ich opuszczenia⁷⁰, a czasem poprzestając jedynie na podaniu numeru sesji i słowie „vacat”.

Ostatni wpis w dzienniku został dokonany na 92 sesji porannej w dniu 10 VI 1794 r. w brzmieniu:

Deputacja Bezpieczeństwa Publicznego uwiadomiona o limicie Rady Tymczasowej Litewskiej jako członek tejże Rady czynności swoje limituje i zdać rachunek i sprawozdanie się w powierzonym sobie urzędowaniu przed kim należeć będzie w każdym czasie oświadcza⁷¹.

Pod tą informacją podpisało się 13 osób. Byli to kolejno: Józef Meyer jako prezydujący oraz Antoni Lachnicki — wiceprezydent miasta Wilna, ks. Józef Mickiewicz, Józef Bakowski — szambelan, Jerzy Zabiello, Antoni Łappa — asesor Wielkiego Księstwa Litewskiego, Jan Florian Bietsch — obywatel wileński, Franciszek Muczyński, Tadeusz Puciłowski, Benedykt Haciski — sędzia ziemski, Antoni Turski — cześnik ejszyski, Dominik Gieysztor i ks. Michał Dłuski — kanonik wileński. Jest to prawdopodobnie najbardziej cenny tom wśród wszystkich „kościuszcianów” przechowywanych w RNB, warty wydania drukiem, gdyż zawiera szereg ważnych informacji obrazujących działania władz powstańczych w Wilnie w okresie od kwietnia do czerwca 1794 r.

[9] Sygnaturę PHB OP, Pol. F. IV, N 296 ma tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest papierem imitującym drobnokrystaliczną strukturę granitu w kolorze piaskowym z czarnym nakropieniem, na który naklejono biały papier w kształcie serca przeznaczony na wpisanie tytułu. Ten tom różni się rozmiarami od wcześniej omawianych. Jest wyraźnie większy, inaczej oprawiony i znacznie grubszy. Zawiera 93 karty, w tym 30 nienumerowanych i 63 spaginowane. Okładka jest bardzo zniszczona, a tytuł tomu jest nieczytelny ze względu na brak większej części białego papieru. Można go jednak odczytać z pierwszej strony księgi i brzmi on: „Protokół Czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego od dnia 11 czerwca roku teraźniejszego 1794”. Do protokołu wpisano 109 różnych aktów wydziału żywności (odezw, uniwersałów, rekwizycji itp.). Wprawdzie pierwszy wpis dotyczy 11 VI 1794 r., ale jest to tylko informacja o odbyciu sesji w tym dniu z dopiskiem, że podjęte na niej postanowienia są „w dzienniku”⁷². Taka praktyka dość często powtarza się przy wpisach o sesjach odbytych w kolejnych dniach, nie wpływa to jednak na numerację aktów zamieszczonych w tym tomie⁷³. Jest ona ciągła. Numer 1 nosi „Odezwa do komisjów porządkowych wojewódzkich i powiatowych względem magazynów żywności

⁷⁰ Na przykład sesja 47 poobiednia — „z okoliczności znajdowania się Deputowanych na zebraniu się Gwardii Narodowej pod Pohulanką”. PHB OP, Pol. F. IV, N 295, ł. 36.

⁷¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 295, ł. 50.

⁷² Nie udało się ustalić, czy „Dziennik czynności Wydziału Żywności w Deputacji Centralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego” zachował się do naszych czasów.

⁷³ W okresie lipcowych walk o Wilno w tomie zapisano: „Sesja 19 lipca częścią w dzienniku. Lecz w dniu tym, jako też 20stym, atak przez nieprzyjaciela Moskwę czyniony i dlatego akta Wydziału Żywności były ukryte. Atak pod Wilnem i w samym Wilnie”; PHB OP, Pol. F. IV, N 296, ł. 32.

i dozoru rolnictwa”, podjęta na trzeciej sesji 13 VI 1794 r. Numery odbytych sesji podawano tylko w pierwszych czterech przypadkach, potem informowano jedynie o tym, że sesja odbyła się w konkretnym dniu i podawano tekst podjętego na niej aktu. Pod kolejnymi dokumentami znajdującymi się w tym tomie albo nie zamieszczono żadnych podpisów, albo podawano imię i nazwisko osoby sygnującej dany akt. Był nim Benedykt Morykoni, prezydujący Wydziałowi Żywności w Deputacji Centralnej Litewskiej lub jego zastępca — Stanisław Wołłowicz. Księgę „Protokołów czynności” na bieżąco prowadził najpewniej sekretarz Michał Zaleski. Świadczyć może o tym wpis obejmujący dni 19–24 VII 1794 r. mówiący o tym, że akty podjęte na sesjach w tych dniach znajdują się „w dzienniku”, a także niedokończony wpis rekwizycji opatrzonej nr 54 z 25 VII 1794 r. Zarówno wpis o sesjach z powyższych dni, jak i fragment rekwizycji z 25 lipca zostały przekreślone i zaopatrzone z boku dopiskiem:

Omylnie zapisane sesje w dzienniku tym tylko jakoby mające się [z]najdować, gdy są rezolucje pod tymi dniami i do wpisania w protokół — Michał Zaleski sekretarz. — — jako nie w miejscu zaczęta pisać rezolucje skasowałem — sekretarz⁷⁴.

Po skreślonym fragmencie wpisano odpowiednie daty i uchwalone w tych dniach akty, a pod 25 lipca podano już w pełnym brzmieniu, skreślony wcześniej niedokończony tekst rekwizycji, opatrując go kolejnym numerem — „60”⁷⁵. Jest to jedyne takie skreślenie w całym tomie. Tylko niektóre z wpisanych w tomie dokumentów zaopatrzone są w nagłówek, reszta zawiera nazwę wydziału i treść aktu. Tak jest na przykład w przypadku ostatniego wpisu noszącego nr 109, podjętego na sesji z 29 IX 1794 r. Jest to rekwizycja do Wydziału Żywności Komisji Grodzieńskiej w sprawie przetransportowania prowiantów i furazy, a także przygotowania się do ewentualnego wywiezienia wszystkich zgromadzonych zapasów w razie całkowitej ewakuacji wojska litewskiego z Wielkiego Księstwa.

[10] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 297 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły i poza jednym wyrazem możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół Departamentu Transportu i ... Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej”. Tom liczy 46 kart, w tym 3 nienumerowane i 43 paginowane jednostronnie. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 103”. W tomie zamieszczono 104 dokumenty wydane przez departament transportu, dotyczące żądań związanych z koniecznością zapewnienia środków transportu na potrzeby wojska oraz dowozu żywności i furazy. Pierwszy zatytułowany został: „Rekwizycja do prześw[ietnej] Komisji Porządkowych o pomoc Millerowi delegowanemu do skupu różnych zbóż i efektów z 14 czerwca 1794 roku”. W tomie zamieszczano tylko numer i treść dokumentu, a pod nim datę jego wystawienia. Czasem dokument obdarzano nagłówkiem, ale żadnego z numerowanych w tomie aktów nie podpisano z imienia i nazwiska. Było to związane z faktem, że żaden z pięciu departamentów Wydziału Porządku

⁷⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 296, ł. 31–32.

⁷⁵ PHB OP, Pol. F. IV, N 296, ł. 34.

Deputacji Centralnej Litewskiej nie miał kompetencji do samodzielnego ogłaszania podjętych przez siebie decyzji, a tylko do przedstawienia ich jako projekt na sesję całego wydziału. Dopiero na posiedzeniu członkowie wydziału decydowali o nadaniu mu mocy wiążącej. Tylko raz, w przypadku zamieszczonej pod nr 89 rekwizycji zatytułowanej „Rekwizycja do Pełnomocnika Obywatela [Karola] Prozora”, zamieszczono sam nagłówek, nie zapisując jego treści, choć pozostawiono na nią wolne miejsce⁷⁶. Nie podano również daty jej wystawienia, ale z układu księgi można wnosić, że rekwizycja została wydana w okresie między 2 a 4 VIII 1794 r. Zapis rezolucji wydawanych przez Wydział Porządku był sumiennie prowadzony do 9 VIII 1794 r. (dokumenty nr 1–97). Po tej dacie w protokole poczyniono adnotację („Nota”), że po zajęciu Wilna przez Rosjan 12 VIII 1794 r. Wydział Porządku wraz z całą Deputacją Centralną przeniósł się najpierw do Kowna, gdzie

czynności sobie właściwe dopełniał; rezolucje zaś jakie wydawał wychodziły *ex pleno* deputacji i te są zapisane w udzielnych protokołach oddanych do archiwum deputacji po przybyciu do Grodna, a o których Radzie Najwyższej Narodowej raport przesłany został⁷⁷.

Pierwszy akt wydany w Grodnie obdarzono kolejnym numerem porządkowym (nr 98) z datą 23 IX 1794 r., natomiast ostatnia rekwizycja wydana w tym mieście 30 IX 1794 r. ma nr 104. Pod nią zamieszczono jeszcze adnotację z datą 1 X 1794 r., w brzmieniu:

Takowy protokół przy zamknięciu czynności w Grodnie konotuje — A[ntoni] Tyzenhauz P.W.P. [Prezydujący Wydziału Porządku]⁷⁸.

[11] Sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 298 ma tom oprawiony w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładka pokryta jest marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnym nakropieniem, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły, ale możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Cywilnej W. X. L. od dnia 12 Juni 1794 R^u”. Tom liczy 49 kart, w tym 3 nienumerowane i 46 spaginowanych jednostronnie. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 105”. Pierwszy wpis pochodzi z 12 VI 1794 r., w którym wydział rozpoczął swoją działalność. Podczas posiedzenia opracowano i zapisano przepisy szczegółowe określające strukturę i zasady funkcjonowania wydziału oraz jego kancelarii, a także przyjęto rotę przysięgi dla pracujących w nim urzędników. Pod protokołem podpisał się Antoni Tyzenhauz jako deputowany wydziału oraz Benedykt Karpp — chorąży powiatu upickiego. Protokoły z kolejnych sesji podpisywali w różnych konfiguracjach wyżej wymienieni wraz z zastępcami w departamencie porządku, to jest z Jerzym Tyszkiewiczem, Jerzym Zabiellą — komisarzem wojskowym i Antonim Prozorem — wojewodzie witebskim. Gdy 19 VII 1794 r. Rosjanie rozpoczęli szturm Wilna, członkowie wydziału musieli przerwać sesję, a potem w księdze zapisano:

⁷⁶ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 35–36.

⁷⁷ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 40.

⁷⁸ PHB OP, Pol. F. IV, N 297, ł. 43.

w następnych dniach jako to: 20, 21, 22 i 23 lubo Wydział Porządku extra mienia miasta, a potem i w mieście czynności różne odbywał i dyspozycje potrzebne we wszelkich wydarzeniach czynił; jednak, gdy archiwum wywiezionem było, czynności takowe porządkiem w diariuszu umieszczone być nie mogły i dopiero w dniu 24tym, za przybyciem kancelarii czynności Wydziału Porządku, sposobem zwyczajnym wciągnąć się do dziennika zaczęły⁷⁹.

Protokół prowadzono systematycznie aż do 10 VIII 1794 r. W związku z zajęciem Wilna przez Rosjan 12 VIII 1794 r., w dzienniku zamieszczono notę informującą o przeniesieniu się Wydziału Porządku wraz z całą Deputacją Centralną Litewską do Kowna, gdzie wydział

czynności sobie właściwe dopełniał; rezolucje zaś jakie wychodziły *ex pleno* deputacji i te są zapisane w udzielnych protokołach oddanych do archiwum deputacji po przybyciu do Grodna, a o których Radzie Najwyższej Narodowej raport przesłany został⁸⁰.

Po przybyciu do Grodna 10 IX 1794 r. protokół prowadzony był już mniej systematycznie. Wpisano do niego podjęte czynności, ale bez dat i podpisów. Zamieszczono również treść raportu do Rady Najwyższej Narodowej z 21 IX 1794 r., a także treść remonstracji Wydziału Porządku do Rady Najwyższej Narodowej⁸¹. Ostatni wpis — z 1 X 1794 r. — głosił:

Takowy protokół jako i inne wszystkie przy zamknięciu czynności w Grodnie oraz kwit ob. [Józefa] Kuczewskiego kasjera generalnego na zł 7291 gr 7 przywiezionych przez ob. sekretarza z Kowna i do kasy generalnej lit[ewskiej] importowanych, niemniej rachunek wydziału swego w protokole umieszczony w dniu niniejszym (...) 1 8bra [1 października] 1794 R[ok]u jako Prezydujący konotuję A. Tyzenhauz P.W.P.⁸²

[12] Zapisany pod sygnaturą PHB OP, Pol. F. IV, N 299 tom oprawiony jest w półskórek z brązowym grzbietem i narożnikami. Okładkę pokryto marmoryzowanym papierem w kolorze piaskowym z czarnymi żyłkowaniami, na który naklejono biały papier w kształcie elipsy przeznaczony na wpisanie tytułu. Jest on częściowo wyblakły, ale możliwy do odczytania. Tytuł brzmi: „Protokół Departamentu Przesyłania i Ogłaszania Urzędzeń Najwyższego Naczelnika i innych władz rządowych oraz rezolucjów w materiach miasta Wilna”. Tom liczy 20 kart, w tym 4 nienumerowane i 16 spaginowanych. Nad tytułem zapisano ciemniejszym tuszem numer „№ 114”. Tom posiada wewnętrzną numerację zapisanych w nim aktów. Dokument zapisany pod nr 1 to wydany w Wilnie przez Wydział Porządku w Deputacji Centralnej Litewskiej „Uniwersał do P[rześwie-nych] Komisjów Porządkowych” z 24 VI 1794 r. Nakazywał on powiatowym komisjom porządkowym niezwłoczne ogłaszanie i wykonywanie wszelkich zarządzeń wydawanych zarówno przez samego Tadeusza Kościuszkę, jak i przez władze powstańcze. Określał też zasady ich ogłaszania i wyjaśniania ludowi przez plebanów i zwierzchność dworską⁸³. W tomie zamieszczono łącznie 34 numerowane dokumenty takie jak: odezwy, przedłożenia, rekwizycje,

⁷⁹ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 29.

⁸⁰ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 41.

⁸¹ PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 42–44.

⁸² PHB OP, Pol. F. IV, N 298, A. 45–46.

⁸³ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, A. 1.

uniwersały, pisma i listy. Każdy akt opatrzony jest w krótki nagłówek, a pod jego treścią zamieszczono miejsce i datę wydania. Pod dokumentami nr 1–31 nie ma podpisów. Do nr 19 dokumenty są pisane wyraźnym i ładnym charakterem pisma. Od kolejnego numeru wpisy są wprawdzie czytelne, ale mniej staranne. Po wpisie nr 31, zatytułowanym „Do Magistratu Wilna rekwizycja”, datowanym na 9 VIII 1794 r. w związku z zajęciem Wilna przez Rosjan i przeniesieniem się do Kowna i Grodna w księdze zamieszczono „Notę” o treści identycznej z omówionym wyżej „Protokołem każdodziennych czynności Wydziału Porządku Deputacji Centralnej Litewskiej”⁸⁴. Po tym wpisie kolejne dokumenty notowano nadając im kolejny numer porządkowy z tą różnicą, że zawierają one nazwiska autorów tych pism. Dokument nr 32 to list Michała Kochanowskiego pisany w imieniu Rady Najwyższej Narodowej i datowany 9 IX 1794 r. Dokument został zakończony słowami: „podpisano M. Kochanowski”. Kolejne dwa wpisy (nr 33 i 34) to listy Naczelnika z 8 i 22 IX 1794 r. Również po nich znalazł się zapis: „podpisano T. Kościuszko”⁸⁵. We wszystkich trzech pismach nie wskazano adresata, ale z treści wywnioskować można, że był nim każdorazowo Antoni Tyzenhauz⁸⁶. W pierwszym liście Kochanowski wyrażał radość z powodu zakończenia dwoistości Deputacji Centralnej Wileńskiej spowodowanej osobnymi do 3 IX 1794 r. obradami części członków deputacji w Grodnie, a pozostałej części w Kownie. Podobnie w pierwszym liście Kościuszki wyrażał on radość z zakończenia podziału deputacji litewskiej donosząc jednocześnie o zakończeniu pruskiego oblężenia Warszawy. W drugim liście Naczelnik nakazał zwiezenie wszelkich kosztowności do Warszawy i żądał rachunków z wydatków kasy litewskiej „dla zapobieżenia więc nieprzyzwoitościom jak i dla okazania ob[ywatelom] gdzie składane przez nich pieniądze i ofiary obrócone były”⁸⁷. Ostatni wpis pochodzi z 1 X 1794 r. Antoni Tyzenhauz poświadczał w nim fakt zamknięcia w tym dniu protokołu czynności Wydziału Porządku Deputacji Wileńskiej.

Oryginalne źródła rosyjskie i kopie z 1794 r.

Najważniejsze miejsce wśród tych materiałów zajmuje „Суворовский сборник”, czyli 15 tomów (jednostek archiwalnych) z dokumentami ilustrującymi życie i działalność Aleksandra Wasiliewicza Suworowa, zebranych w zbiorze „Ф. 755, Собрание А. В. Суворова”. Te niezwykle cenne dokumenty w 1884 r. zostały przekazane przez ostatniego męskiego potomka tego rodu — Arkadija Aleksandrowicza Suworowa (1834–1893) w darze Cesarskiej Bibliotece Publicznej w St. Petersburgu. Jak zauważał Aleksander Fomicz Pietruszewski (1826–1904), autor trzytomowego dzieła o feldmarszałku, wnuk Suworowa przekazał zbiór dokumentów bibliotece „основаниемъ которой послужила библиотека Задускаго, взятая по праву войны въ Варшаве, завоеванной въ 1794 году

⁸⁴ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 13.

⁸⁵ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 14–16.

⁸⁶ Żaden z listów Tadeusza Kościuszki zamieszczonych w tym tomie nie został wydany drukiem; pozostają one nieznanne czytelnikowi polskiemu.

⁸⁷ PHB OP, Pol. F. IV, N 299, л. 15–16.

генералисимусомъ”⁸⁸. Oczywiście „suworowiana” dotyczy całego okresu życia i działalności feldmarszałka, ale jest wiele ciekawych oryginałów i kopii pisarskich dotyczących 1794 r.⁸⁹

Kopie i odpisy źródeł z 1794 r. oraz opracowania historyczne insurekcji wytworzone w XIX stuleciu

Wśród kopii i odpisów źródeł szereg cennych dokumentów do historii insurekcji znaleźć można w spuściznach różnych historyków i działaczy politycznych. Tak jest na przykład z materiałami zgromadzonymi w zespole nr 73 stanowiącymi spuściznę po rosyjskim historyku okresu panowania Katarzyny II — Wasylu Aleksejewiczu Bilbasowie (1838–1904)⁹⁰. Innym przykładem odpisów dokumentów może być, licząca 11 kart, jednostka archiwalna nr 126, znajdująca się w zespole nr 874 zawierającym spuściznę Sergieja Nikołajewicza Szubińskiego (1834–1913). Odnaleźć w niej można sporządzoną przez Grigorija Wasiliewicza Jesipowa kopię zeznań Tadeusza Pawszy, szambelana polskiego i poddanego rosyjskiego, który na przełomie 1793 i 1794 r. zaangażował się w przygotowania do wywołania powstania na Wołyniu. Pawsza został aresztowany na wiosnę 1794 r. i zeznał przed komisją smoleńską w dniach 1 i 2 VII 1794 r. W myśl ukazu z 20 VI 1795 r. został zaliczony do drugiej kategorii skazańców i zesłany na Syberię⁹¹.

Scharakteryzowane wyżej źródła i materiały dotyczące okresu powstania kościuszkowskiego zasługują w przekonaniu autora niniejszego artykułu na uwagę i wprowadzenie, przynajmniej niektórych z nich, do obiegu naukowego albo poprzez publikacje źródłowe albo przez ich wykorzystanie w opracowaniach naukowych poświęconych wydarzeniom z 1794 r., zwłaszcza tym, mającym miejsce na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

⁸⁸ Петрушевски А., *Генералисимусъ Князь Суворовъ. А. Петрушевскаго. Въ трехъ томахъ, Томъ третій. Со снимкомъ съ маски и двумя картами*, С.-Петербургъ 1884, с. 420.

⁸⁹ Tytułem przykładu wskazać można ukazy Katarzyny II dane Suworowowi 24 IV 1794 r. (*Секретный указ Александру Васильевичу Суворову об усилении мер предосторожности против Тадеуша Костюшко*, РНБ-ОБ, ф. 755, оп. 1, ед. хр. 1, л. 96–97) i 21 XI 1794 r. (*Указ Александру Васильевичу Суворову с предписанием о действиях его в Польше после взятия Варшавы. 21 нояб. 1794 г.*, РНБ-ОБ, ф. 755, оп. 1, ед. хр. 1, л. 157–164об).

⁹⁰ Na przykład w jednostce archiwalnej nr 136 znajdujemy ciekawy zbiór liczący 204 numerowane karty będące wynikiem kwerend Bilbasowa w Tajnym Archiwum Państwowym (Geheimes Staatsarchiv) w Berlinie w trakcie pisania historii panowania Katarzyny II. Znalazły się tu raporty posła pruskiego w Petersburgu barona Goltza i innych osób, zawierające doniesienia o polityce wewnętrznej i zewnętrznej Rosji w okresie panowania Katarzyny II; *Донесения прусского посланника бар. Гольца и др. из России о внутренних делах и внешне политических отношениях 1762, 1780, 1791–1794 гг.*, РНБ-ОБ, ф. 73, оп. 1, ед. хр. 136, лл. V + 204.

⁹¹ Павша Тадеуш. Показания по поводу польскаго восстания, РНБ-ОБ, ф. 874, оп. 2, ед. хр. 126, лл. 11; Helena Wereszycka, *Pawsza (Pausza) Tadeusz h. Leliwa (zm. 1826?)*, PSB, t. XXV, 1980.

Aneks

W cytowanym tekście zachowano oryginalną pisownię, akcenty i interpunkcję. Częściowo odbiegają one od zasad obecnie obowiązujących w języku francuskim, jednakże przyjęto takie rozwiązanie, by z jednej strony ukazać specyfikę języka, a z drugiej, by nie rozstrzygać autorytatywnie mogących powstać problemów interpretacyjnych.

Obóz w Opalinie, 3 (14) VII 1794

List ks. Karla Nassau-Siegen pisany z obozu w Opalinie 3 (14) lipca 1794 r.

Or. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1409, оп. 4, ед. хр. 14 928, л. 2–5.

Monsieur,

Je vois par la réponse de Votre Excellence à la lettre que j'ai eu l'honneur de lui écrire le 12. de ce Mois, que la personne qu'Elle a chargé du lui en faire la traduction, ne l'a nullement comprise; puisque bien loin de lui parler d'abandonner l'attaque de Varsovie, je lui parle de ce qu'il y aura à faire après avoir passé par cette ville; puisque si Kosziusko l'abandonnoit, 32. Bataillons et 52. Escadrons que le Roi a réunis ici, étant joints au Corps que commande Votre Excellence, il ne faudroit sûrement pas deux heures pour réduire la Bourgeoisie, si elle osoit faire la moindre résistance. J'ai parlé à Votre Excellence de ce qu'il y auroit à faire après la prise de Varsovie. Mr le Général Pistor m'ayant dit le 11. lorsqu'il accompagnoit Votre Excellence chez le Roi, que si l'on suivoit après la prise de Varsovie le plan que le Roi avoit proposé, par le quel la Nareff se trouveroit entre le Corps que commande Votre Excellence et l'armée du Roi, dès lors elle ne pourroit porter aucun secours au Corps Russe, et que Kosziusko se trouvant avec ses forces encore entières, il craignoit que Votre Excellence trouvant de trop grandes difficultés Elle ne fût arrêtée dans ses opérations; je lui répondis que je connoissois trop les intentions du Roi, pour ne pas être certain, que s'il étoit plus avantageux à la cause commune que l'Armée du Roi continuât à marcher conjointement avec le Corps que commande Votre Excellence, S. M. ne s'y décidât. C'est cette conversation que j'ai rendue, à la quelle il m'a été répondu, que si Votre Excellence croyoit plus utile qu'après la prise de Varsovie, le Corps que le Roi a eu avec lui continuât à marcher conjointement avec Votre Excellence, pour suivre l'ennemi partout où il voudroit se porter, le Roi étoit prêt à le faire: mais qu'il falloit que votre Excellence dise tout de suite ce qu'Elle croyoit de plus utile, afin que l'on suspendit les préparatifs qui avoient été ordonnés pour la marche de l'armée du Roi de l'autre côté de la Nareff. j'ai demandé que dans le cas où Votre Excellence, qui est plus à portée que personne de juger de l'utilité du mouvement du Roi; puisqu'Elle connoît les moyens qu'Elle a et ceux que l'ennemi pourroit y opposer, décideroit qu'il est plus avantageux que les deux Corps d'armée continuassent à agir ensemble, que le Roi fit marcher un Corps vers Polangen pour assurer ce passage important et qui m'avoit été recommandé de rendre libre: mais l'on m'a répondu que le Roi, employant la totalité des forces qui lui resteroient libres, après avoir laissé les troupes nécessaires pour garder les pays conquis et ses frontières, il lui seroit impossible de porter en même

tems des troupes sur la communication de Polangen. J'ai cru devoir le mander à Votre Excellence, afin qu'Elle pût peser les différens avantages qu'il y auroit, ou à suivre le plan qui a été envoyé ou à marcher avec toutes les forces à la poursuite de Kosziusko, jusqu'à son entière destruction; et comme j'ai pensé que l'on pourroit être arrêté dans les opérations par la difficulté des Vivres, j'ai cru devoir en faire l'objection: mais l'on m'a répondu avoir les moyens nécessaires pour s'en pourvoir de manière à ne pas abandonner la poursuite de Kosziusko, de tel côté même qu'il tournât sa fuite. Votre Excellence doit donc décider, s'il est plus avantageux de poursuivre Kosziusko avec les forces que le Roi mène à sa suite réunies au Corps Russe, ou de persister dans l'exécution du plan que le Roi m'a fait remettre et qui dit; que tandis que Votre Excellence marchera sur la Lithuanie, sur la rive droite de la Nareff, l'armée du Roi marchera sur la rive gauche se portant vers Grodno, tandis qu'un Corps de son armée se porteroit en Samogitie.

Votre Excellence auroit dû d'autant moins croire que j'aye pû penser à ce que l'on abandonnât la prise de Varsovie, qu'Elle sait que j'ai été chargé par S.M. l'jmpe de demander au Roi de prendre cette Ville criminelle le plutôt qu'il seroit possible; j'ai fini même la lettre que je lui ai adressée le 12. en lui faisant par de la demande que lui fesoit sa Majesté de la sommation que Votre Excellence lui avoit proposée de faire pour r'avoir les Russes qui sont détenus à Varsovie par lui parler des dangers que nos prisonniers couroient au moment de l'attaque: or je n'en eus point parlé à Votre Excellence, si j'avois été assez extravagant, pour en oubliant les ordres que S. M. l'jmpe avoit daigné me donner, j'avois pû proposer d'abandonner l'attaque de cette place repaire de tous les Chefs des révoltés.

Pour qu'à l'avenir Votre Excellence ne puisse plus être trompée par les traductions qui lui seront faites, je la joindrai toujours aux lettres françoises que j'aurai l'honneur de lui écrire. je la prie de vouloir bien me faire une prompte réponse, le Roi la demandant pour pouvoir donner les ordres nécessaires à la poursuite de Kosziusko [sic] et annuler ceux donnés conformément au premier plan.

J'ai fait parvenir au Roi le projet de Sommation que Votre Excellence m'a envoyé, et Mr le Marquis de Luchesini m'a dit, que je ne pourrais avoir que demain la réponse de S. M. parce qu'il vouloit me communiquer en même tems la copie de la lettre que le Roi écriroit au Roi de Pologne; que l'attaque qui avoit été projectée étant retardée jusqu'à l'arrivée de la grosse artillerie, cela donnoit le tems de préparer cette pièce, qui ne pouvoit être envoyée avant que l'on ne fût pret à agir vigoureusement.

Votre Excellence trouvera ci-joint la traduction de ma lettre du 12. avec celle de cette lettre-ci.

J'ai l'honneur d'être avec la plus haute considération

Monsieur

de Votre Excellence

le très humble et très obéissant Serviteur

C. Pr. de Nassau-Siegen

Du Camp d'Opalen

ce 3/14 juillet 1794

Arkadiusz Janicki, Source materials for history of Kościuszko Uprising in the fonds of Russian State Historical Archive and National Library of Russia in St. Petersburg

Summary

Russian archives preserve an enormous amount of source materials exceedingly important for researchers of Polish history and history of Polish-Russian relations. This includes documents illustrating the course of Kościuszko Uprising. This article is a result of a query conducted in Russian State Historical Archive in St Petersburg (RGIA) and in Manuscripts Section of National Library of Russia in St. Petersburg in 2016–2017. Most of the documents found here even in 19th century were since moved from Petersburg to Moscow or revindicated to Poland. Nonetheless, the aforementioned institutions still preserve materials of great historical value and should be fully used by Polish researchers. In RGIA's fonds, particularly noteworthy documents include letters of important participants of Kościuszko Uprising, gathered in Paskiewicz-Erywanski collection. Some individual letters by Nikolai Repnin or Karl Nassau-Siegen from 1794 also deserve attention. One particularly important letter by prince K. Nassau-Siegen, dated 3 (14) July 1794 is included verbatim as annex to the article. In case of fonds of the National Library of Russia in St. Petersburg, of greatest research value is the group of 12 archival units, illustrating the course of Kościuszko Uprising in Lithuania. The materials can be divided into three groups: the first are protocols presenting the activity of General Michał Wielhorski between 13 June and 30 July 1794; the second comprises sources illustrating activities of various sections of Grodno Powiat Order Commission in the period 19 May to 1 October 1794; the third group are documents produced by various departments of central bodies of Uprising authorities in Lithuania between 25 April to 1 October 1794. One particularly valuable document is the journal of Public Safety Deputation, covering the entire period of operation of this department of Supreme Lithuanian Council. It is worth publishing, due to wealth of information it contains. Dissemination of knowledge about the sources and places where they are preserved may contribute to better research of the course of Kościuszko Uprising, in particular in the Great Duchy of Lithuania.

Słowa kluczowe: powstanie kościuszkowskie, Litwa w 1794 r., Komisja Porządkowa Powiatu Grodzieńskiego, Deputacja Bezpieczeństwa Publicznego, Deputacja Centralna Wielkiego Księstwa Litewskiego, Michał Wielhorski

Keywords: Kościuszko Uprising, Lithuania in 1794, Grodno Powiat Order Commission, Public Safety Deputation, Central Deputation of the Great Duchy of Lithuania, Michał Wielhorski